

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

KOVÁCS ISTVÁN

BURCHARD-BÉLAVÁRY GYULA EMLÉKIRATA TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓJÁRÓL, 1849–1850

A Burchard(-Bélaváry) család

Minden bizonnyal Tallinban működött Európa egyik legrégebb patikája, s alighanem az ezt jelölő emléktábla szövege is a leghosszabbak közé tartozik a Kontintensen. Szövege bizonyítja, hogy a patika felvirágzása és megmaradása egy magyar, magyarországi családnak, a Burchard-Bélaváryaknak köszönhető: „A tallinni Városháza patika az egyik legrégebben megszakítás nélkül működő gyógyszertár Európában (1422). Az épület az idők folyamán három egymás mellett álló gótikus, nyeregetetős házból olvadt egybe: balról a kis mérlegházból, középen az eredeti patikából és jobbról a Szentlélek templom paplakából. Az épület 1727-ben került közös fedél alá. 1583-tól kezdődően a patikát a magyarországi származású Johann Burchardt vezette. Munkáját 1913-ig az ő, hasonló nevű (Johann II. – X.) leszármazottai folytatták. Az épülete Arent Passer szobrász és fia Dyonisios kőfaragásai ékesítik, egy részük, az ablakok oszlopai eredeti helyükön állnak, más részük a Katariina templom kőfaragás-kiállításán láthatóak. Érdeklődésre tartatnak számot még a gerendafestmények és az allegorikus barokk dámák az ablakbélleteken. Az egykori laboratórium (1742) az épület udvarán áll.”¹

A ma múzeumként működő patikát, az őseit a XII. századig számon tartani tudó, Bars és Bihar vármegyéből származó, de később a Dunántúlra és Sáros vármegyébe is elágazó Bélaváry család egyik tagja, a hazáját 1575 körül elhagyni kényszerült János alapította, aki Salzburgban gyógyszerészetet tanult. Németországból tovább vándorolva, a Svédországhoz tartozó Észtföldön, Revalban (Tallinban) telepedett le Johann Burchardként, azaz Burchard Jánosként. Nem tudni, mi az alapja annak a családi legendának, hogy János azért kényszerült szülőföldjét elhagyni, mert részt vett a Habsburg-párti Bekes Gáspár Báthory István ellen indított hadjáratában, amely a kerelőszentpáli csatatéren az erdélyi fejedelem győzelmével ért véget.² E visszhangos diadal alapozta meg Báthory hírnevét ahhoz, hogy lengyel királlyá válasszák. A *Burchard* névváltoztatásra némi magyarázattal szolgálhat a „rejtezkedés” szándéka, mert Reval nem messze fekszik a lengyel–litván Nemesi Köztársaság északi határától, amelynek ura 1586-ig Báthory István volt. Bár lehet, hogy János éppen a Habsburg uralkodónál lett kegyvesztett, s emiatt kellett a Magyar Királyságból elmenekülnie, s Salzburgban vagy Münchenben nevet változtatnia.

A Burchard(-Bélaváry) család tallini ága a XVIII. század közepén három ágra szakadt. A tallini ág utolsó férfitagja 1891-ben meghalt. A rigai ág leszármazottai a XIX. század végén még éltek. A harmadik ág a Nemesi Köztársaság középső területén, feltehetően Lublinban letelepedve ellengyelesedett, noha tudatában volt magyar származásának. Burchard János, akinek az apja (XIII. János) kapitányként részt vett az 1794-es

¹ Beretzkí Urmasnak, a tallini Magyar Intézet igazgatójának szíves közlése.

² *Klement Judit*: Apák és fiúk stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas*, 20. (2005) 1–2. sz. (A továbbiakban: *Klement* 2005.) 71. o. 11. sz. jegyzet.

Kościuszko-szabadságharcban, 1795. január 6-án Lublinban született³ – osztrák alattvalóként, mivel három nappal korábban osztotta fel egymás között véglegesen a lengyel–litván államot Oroszország, Poroszország és Ausztria. A lublini vajdaság Új-Galícia néven a Habsburg-birodalomba tagolódott be. E terület 1809-ben a Napóleon által létrehozott Varsói Hercegség része lett, a Francia Császárság bukása után pedig a Bécsi Kongresszus döntéshozói beleegyeztek, hogy a „lengyel államocská” középső és keleti része Lengyel Királyság néven az Orosz Birodalommal alkosson perszonáluniót. Így Burchard János, feleségével, a bécsi születésű Wiemuth Karolina Saroltával együtt I. Sándor cár és lengyel király alattvalójának számított, akárcsak első fiuk, az 1825. május 17-én Lublinban született Julian (Gyula).⁴ Ezzel megtörik a névadás évszázados hagyománya, mivel a Tallinban letelepedett János férfiági leszármazottait – egy-két kivételtől eltekintve – Gusztávnak vagy Konrádnak jegyzik be a keresztelési anyakönyvbe – a Jánoson kívül. (Julian apjának másik keresztnéve, a Magyarországon használt Vilmos, a XVIII. század közepén magtalanul meghalt ük-nagybácsi, Kristóf Vilmos emlékét idézi.)

Burchard János Vilmos – Lublinból Eperjesre

Burchard, akinek a János keresztnévét Magyarországon kiszorítja a Vilmos, borkereskedéssel is foglalkozott Lublinban. (A keresztnév-átrendeződés hagyomány lesz a Burchard családban. Julian Magyarországon Gyula lesz, de Franciaországban már a Jules, pontosabban a Jules–Conrad nevet használja, s a Gusztáv is háromféleképpen – Gustaw, Gustave – fordul elő.) A családot a származás nemzedékről-nemzedékre továbbadott hagyománya, az eredettudat mellett a borral való foglalkozás ösztökélhette, hogy visszatérjen „az ősök honába”. Ez 1825-öt követően következett be, így Burchard János Vilmos második fia, Gusztáv István már Eperjesen született 1829. augusztus 20-án, akárcsak Konrád 1837. március 23-án.⁵ A családnak, amellet, hogy borkereskedéssel foglalkozott, ecetgyára is volt, s ecetet is árusított nagy tételben. 1847. szeptember 2-án például a Galíciába szállított négy hordó, 1859 forint értékű közönséges ecetet a grabi harmincad hivatalnál „megharmincadoltatták”. Burchard Vilmosnak 5 forint 2 krajcárt kellett fizetnie „vámjárandóság fejében”. 1848. június 9-én, Kassán keltezett levelében „a felügyelő úr megbízásából Kohut segéd” az iránt érdeklődik nála, hogy van-e erről bizonylata.⁶ Forradalom ide, forradalom oda, a hivatalok – beleértve a vám- és pénzügyit is – zökkenőmentesen működtek. Burchard jó kereskedőként és „ecetgyárosként” természetesen vigyázott a számláira, s e tekintetben nem különbözött a hasonló foglalkozásokat űző társaitól. Más tevékenységével, magatartásával tűnt ki.

A család eperjesi otthonába nemcsak lengyel menekültek, emisszáriusok, ügynökök, vándor céhlegények, alkalmi lengyel utasok találtak befogadásra, hanem a Lengyelország helyreállításával kapcsolatos legkülönbébb eszmék is. „Meggzállott elme, aki rajongó rokonszenvvel viseltetik a lengyel nemzetiség iránt” – jellemezte őt az 1850-es évek közepén a megfigyelésével megbízott rendőrügynök.⁷

Az 1831-ben és közvetlenül ezt követően Magyarországra érkező lengyel menekültek iránt általános volt a lelkesedés, a szolidaritásvállalás, a támogatási készség. Mindezek

³ *Bárczy Oszkár*: A Burchard-Bélaváry család. *Turul*, 12. (1894) 1. sz. 36. o. Nemesi évkönyv 1925–26. III–IV. évf. Budapest, 1927. 46. o.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Eperjesi kerületi állami levéltár. Štatný oblastný archív v Prešove. (A továbbiakban: ŠOAvP.) Mag. B–12. 421.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL). Bach-kori megfigyeltek (gyanús), 529/57.

azonban Burchard Vilmos Jánosnak és családjának az elkövetkező évtizedeit is meghatározták. Tiltott lengyel politikai írományokat és szépirodalmi műveket, bejelentetlen lengyel vendégeket az 1830-as, 1840-es években mindvégig rejtegetett a házában. Az okot erre az 1831 és 1846 között egész Galiciát behálózó földalatti összeesküvő mozgalom szolgáltatta, amely a tartományban állomásozó galíciai sorozású ezredeket sem hagyta érintetlenül. A gyanús személyek ellenőrzésére, üldözésére és elfogására hatalmas apparátust működtetett a Josef von Sedlnitzky által irányított császári rendőrség. A letartóztatás elől sokan Magyarországon találtak menedéket.

Burchard Vilmos már 1835-ben a galíciai polgári kerületi elöljáróság és a rendőrhatalóságok látóterébe került. A gyanú 1839-ben bizonyítást nyert. A sanoki kerületi kapitány jelentette, hogy az emigrációból érkezett Mieczysław Darski, miután Galiciában ismeretséget kötött az eperjesi borkereskedővel, Burcharddal, angol útlevéllal Eperjesen is megfordult. Vele függhet össze, hogy 1838 decemberében két idegen érkezett Eperjesre, s miután hosszabb időt töltöttek Burchardnál, egy harmadik személlyel Magyarországra „belsejébe” utaztak.⁸

1841. február 25-én arról tájékoztatták Lembergen keresztül Bécset, hogy egy beépített ügynökük jelentése szerint Burchard befolyásos tagja a Magyarországon átutazó galíciai és orosz-lengyelországi lengyel menekülteket támogató bizottságnak. Háza hosszabb ideje egy Józef Szymaniewski és Stanisław Pawłowski álnevet használó testvérpár rejtekhelye, akik 1831-ben a lengyel hadseregben tisztként szolgáltak. Burchard emellett 1835-ben és 1836-ban gyanús tartalmú levelek továbbításában is részt vett. Gyakran megfordult Galiciában, s egy alkalommal a Jasłói kerületben feltartóztatták, átkutatták, de semmi gyanúsat nem találtak nála.⁹ Az ügynök egy hónap múlva már Szymaniewski igazi nevét is jelenti: Józef Kochanowski, lembergi születésű személy. Gyakran ellátogat Burchardhoz a 40. (Koudelka) gyalogezred Klemens Hegier nevű hadnagya is.¹⁰ 1841 novemberében azt jelenti egy ügynök a rendőr-igazgatóságnak, hogy egy könyveket tartalmazó láda érkezett Kassára „B. et Comp. in Eperjes” címmel. A minden bizonnyal tiltott könyveket, tartalmazó ládát az éppen Párizsból visszatért „gyanús személyként jegyzett Burkhart kereskedő rendelte meg a kassai Benczur könyvkereskedő részére”.¹¹ 1845 februárjában egy, politikai tevékenysége miatt kihallgatott Thomain nevű lembergi színész vall arról, hogy megfordult Burchard eperjesi kereskedő házában. E ház olyannyira lengyelbarát központ, hogy ott még tiltott lengyel nyelvű politikai röpiratokhoz is hozzá lehet jutni.¹²

Hogy 1848-ban a forradalom első hónapjaiban – egészen más szempontból – milyen „gyanús emberek” szálltak meg Burchard Vilmos házában, arra fényt vetethet az a nyomozás is, amely Ferdynand Meyzner (Meysner) brüsszeli és Julian Wagner (Wagner Gyula) eperjesi lakos 1848. július 22-én, Munkácson történt letartóztatását követte. A gyanú ellenük az volt, hogy orosz pánszláv izgatást folytatnak a ruszin nép körében. Miután Meyznernél Brüsszelben kiállított útlevelet találtak, Beösz Károly Bereg vármegyei főszolgabíró úgy módosította gyanúsítását, hogy „a szóban forgó egyének, mint lengyelek, a párizsi lengyel propagandának volnának részint megbízottai, részint terjesztői”.¹³ Ez a megfogalmazás egyben azt bizonyítja, a főszolgabíró tisztában volt azzal, hogy az orosz

⁸ Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA). Galizische (Lemberger) Informationsprotokolle (a továbbiakban: GI) Bd. 130. 1839: 47. 287.

⁹ Uo. Bd. 132. 1841: 135. 886.

¹⁰ Uo. 1841: 138. 906.

¹¹ Uo. 1841: 155. 1014.

¹² HHStA GI Bd. 134. 1843–1846. II. 1248.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (A továbbiakban: MNL OL) H 15. 1848. 778.

pánszláv ideológia mellett létezik egy másik, a párizsi lengyel emigráció által terjesztett szláv közösségi eszmét tápláló politikai „propaganda” is. A magyar főszolgabíró azt persze nem tudhatta, hogy ezt majdan demokratikus pánszlávizmusnak fogják hívni, amely a cárizmus kis népeket leigázó, hódító szándékát akarta leleplezni, s a közép-európai és balkáni orosz terjeszkedést lett volna hivatott megakadályozni. Beósz Károly főszolgabíró magát a pánszlávizmust tartotta veszedelmesnek a magyar államra nézve, s ennek megfelelően járt el a gyanúsítottakkal szemben: átadta őket a vármegye alispánjának.

Az 1848. július 22-én „kivett önvallományában” Wagner Gyula tisztázni tudta magát. Ő bártfai születésű, eperjesi lakos, az ottani gimnázium „testgyakorlati tanítója”, akinek édesanyja a Lublintól északra fekvő Węgrówból származik, s így többször járt Orosz-Lengyelországban rokonlátogatásban. Magyarázattal szolgált arra nézve is, hogy miért szerepelnek Galiciába szóló útlevelében nem egyértelmű bejegyzések, s Bereg vármegye miért nincs bejegyezve úti célként, valamint hogyan kerültek hozzá orosz rubelek.¹⁴ (Erre volt legkönnyebb felelni: Burchard Vilmos kereskedőnél váltotta be őket.) Az orosz rubelek mellett még egy sajátos „körülmeny” is a gyanúsítottak ágens-voltára utalhatott: „Mind a két célra [mármint a párizsi lengyel propagandával való „megbízásra” és terjesztésére – K. I.] alkalmas segédeszköz nálom azon körülmeny, hogy Meizner Ferdinánd lengyelül és franciául, Wagner pedig lengyelül, tótul s meglehetősen magyarul is beszélnek, mely nyelvekkel, mint tudva van, egész Európát beutazhatják.”¹⁵

Mezner Ferdinánd őszinte „önvallományával” sem tudta a személyét beárnyékoló gyanút eloszlalni. Pedig arra vonatkozó vallomását, hogyan került Magyarországra és mi dolga volt Munkácson, tényekkel és tanúkkal tudta igazolni. Odáig nem terjedt ki a nyomozás, hogy múltjáról faggassák. Így nem kellett bevallania, hogy 1830. november 29-én, tehát a hadapródok által Varsóban kirobbantott felkelés „novemberi éjén” mint a Lengyel Királyság hadserege 7. gyalogzredének hadapródmestere ő volt az, aki lelőtte a „lázadást” kirobbantó iskola növendékeit fegyverletételre felszólító Stanisław Trębicki tábornokot.¹⁶ A szabadságharc leverése után, 1831 őszén a 11. gyalogzred főhadnagyaként vonult franciaországi emigrációba. (Távollétében I. Miklós cár halálra ítélte, amelyet életfogytiglani számkivetésre és vagyonek kobzásra változtatott.) Mezner, amellet, hogy részt vett a franciaországi lengyel emigráció politikai életében, géptervezővé, gépszereplővé képze ki magát. Mivel 1808-ban Lublinban született, tehát akkor, amikor az még Új-Galícia fővárosa volt, osztrák alattvalóként is számon tartották. Így rá is vonatkozhatott az 1848 márciusában meghirdetett amnesztia. (Ezt azonban orosz kérésre 1849 elején megvonta tőle I. Ferenc József.) Mindenesre a közkegyelem hírének is része lehetett abban, hogy, noha a Brüsszelben kiadott útlevele a Porosz Királysághoz tartozó Poznańi Nagyhercegség fővárosába szölt, Magyarországra utazott, s Eperjesen nem másnál, mint Burchard Vilmosnál szállt meg, ahol egyébként Wagner Gyula is lakott.

Wagner Gyula igazat mondott akkor, amikor azt állította, hogy rokoni szálak fűzik Meznerhez, akinek édesanyja, Anna Wagner az ő nagynénje volt. Mezner maga is hivatkozik arra, hogy a letartóztatását megelőző hetekben Kassán több napot töltött Mohlné nevű nagynénjénél, „ki lengyel születésű”. Wagner Gyula és Ferdynand Mezner példája is bizonyítja, hogy a Szepesség, Zemplén és Sáros vármegyék nemessége vérségileg is mennyire kötődött a lengyel nemességhez.

¹⁴ MNL OL H 15. 1848. 787–789.

¹⁵ Lásd a 6. jegyzetet.

¹⁶ *Bielecki, Robert*: Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. III. k. Wydawnictwo Neriton. Warszawa, 1998. (A továbbiakban: *Bielecki* 1998.) 123. o.

A gyanúsítottak „övallományukban” elmondták, miért tartózkodtak a Munkács közelében fekvő Kölcsényben, s laktak „egy nyomorúságos parasztház kamrácskájában”. (Ezzel hívták fel magukra a hatóságok figyelmét.) A helyet nem azért választották, mert a szállás így napi hat garasba került, hanem azért, mert közel esett a munkácsi vasgyárhoz. Meyzner mint gépszerelő ugyanis Feliks Jędrzejowski szilvásujfalui bérlő megbízásából cséplőgépet akart összeállítani, s ehhez kellett az alkatrészeket Munkácson „legyártatni”. A gyárban igazolták, hogy a modell elkészítéséért a gyanúsítottak 30 forint „előpénzt” fizettek be.¹⁷

Teljesen tisztázta csak Wagner Gyulának sikerült magát. Ahhoz, hogy Ferdynand Meyzner „csak” rendőrségi felügyelet alá helyezték mindaddig, míg a Bereg megyei főispán részére a magyar belügyminisztérium ki nem állítja a Belgiumba szóló útlevelet, Kesselbauer Albert kezességére volt szükség. Az útlevelet 1848. augusztus 15-én készítették el.¹⁸ Az nem tudható, mikor hagyta el Magyarországot. Annyi bizonyos, hogy 1851-ben már a belgiumi Ixelles-ben élt, ahol gépszerelőként dolgozott.¹⁹

Burchard Vilmos a személyét érintő bonyodalmaktól mit se zavarlatva, 1848 augusztusa végén, szeptembere elején a belügyminiszterhez fordult, hogy „unokaöccsének, Kasperek Józsefnek, ki jelenleg Franciaországban Sauffain Miksa borkereskedőnek a társa, s Magyarhonban letelepedni óhajtana”, elintézte a lakhatási jogot.²⁰ Szemere Bertalan szeptember 8-án a tárgyban a városi tanácstól kért felvilágosítást. Tíz nappal később Szemere Bertalant arról tájékoztatták a tanács nevében, „hogy mi a kérdéses egyént, Kasperek Józsefet éppen nem ismerjük”.²¹

Nem tisztázott, hogy Burchard Vilmos Józef Kaspareket, mint borkereskedőt akarta-e Magyarországra hívni, vagy mint az 1830–1831-es szabadságharc tisztjét. Annyi bizonyos, hogy ekkor már mindinkább szó volt egy Magyarországon megalakítandó lengyel légióról. A hosszabb ideje itt élő lengyel őrnagy, Jerzy Bulharyn, aki 1831-ben a 7. ulánuszredben szolgált, s 1833-ban Zaliwski ezredes Oroszország elleni tragikus végű partizánakciójában is részt vett, a szeptember 24. előtti válságos napokban fordult a lengyel légió felállításának tervével közvetlen Kossuthhoz. Az Országos Honvédelmi Bizottmány befolyásos tagját azzal győzhette meg a terv hasznosságáról, hogy a légió megalakítása nagy számban vonzana Magyarországra tapasztalt lengyel tiszteket.²² Burchard Vilmos ismerte Bulharynt, aki tervébe beavathatta őt, s így szóba kerülhetett a lengyel tisztek Magyarországra hívásának kérdése is.

Az 1816-ban Lublinban született Józef Kasperek tizenöt évesen végigküzdötte az 1831-es „lengyel–orosz háborút”, s a 10. ulánuszred hadnagyaként lelt átmeneti otthonra Franciaországban a besançoni katonai táborban. Az emigránsok közötti torzalkodással eltelt pár nyugtalan év után, 1835-ben Reimsben telepedett le, ahol mindinkább szenvedélye lett a borkereskedés, s szorgos munkája révén jelentős vagyonra tett szert.²³ Burchard Vilmostal való rokoni és üzleti együttműködésről már korábban is szó lehetett. Tervezte, hogy belép a légióba. A „zavaros történelmi idők” megátolták abban, hogy Magyarországra jöjjen és üzletet kössön. A következő években is Reimsben gyarapította vagyonát, így magától értetődött, hogy a borkereskedésben jártas Burchard Gusztáv Tö-

¹⁷ ŠOAvP 1848 Mag. E – 8. 69. d.

¹⁸ MNL OL H 15. 1848. 7881/453. 792.

¹⁹ *Bielecki* 1998.

²⁰ ŠOAvP 1848 Mag. E – 8. 66. d.

²¹ Uo.

²² *Kovács István*: „...mindvégig veletek voltunk.” Lengyelek a magyar szabadságharcban. Budapest, 1998. 42–44. o.

²³ *Bielecki* 1998. II. k. 259. o.

rőkországot elhagyva nála talált otthont és munkát 1850 nyarán. Később Gyula is Reimsben telepedett le.

A fentebbiekből következően mi sem természetesebb, hogy Burchard Vilmos eperjesi háza 1848 őszén a legtevékenyebb, legfontosabb közvetítőpontja lett azoknak a lengyeleknek, akik az Eperjesen, Kassán, Pesten szerveződő lengyel légióba akartak belépni. Az itt töltött napokra így emlékezik vissza Teofil Łapiński, majdani honvéd tüzérszázados: „Lehetetlen, hogy említést ne tegyek a Burchard család vendégszerető házáról. Jó ideje annak, hogy e család a városban letelepedett. Az arra vetődő lengyel mindig vendégszerető otthonra talált náluk. Bajtársaim, kikkel akkoriban ott megfordultam, bizonyára máig se felejtették el azokat a kellemes pillanatokat, amelyekben e derék család igyekezett részesíteni a szülőföldjüket elhagyó lengyel ifjakat. Burchard úrnak második hazájáért, Magyarorszáért hozott megannyi áldozatán kívül két fiát is annak szolgálatába állította. Nem hoztak nevére szégyent: bátorságukkal és rátermettségükkel kiemelkedtek tisztársaik közül.”²⁴

Egy eperjesi patrióta fiai a szabadságharcban

Burchard János kisebbik fia, Gusztáv a légiószervezés nyíltabb formájában is részt vett. Irányi Dániel, Sáros megyei kormánybiztos 1848. október közepén azzal bízta meg őt és unokabátyját, Kesselbauer Albert jogászt, hogy menjenek Galíciába lengyeleket toborozni a légióba. A hónap második felében ugyanerre kapott megbízólevelet Albert apja, a kilencgyermekes Kesselbauer Károly borkereskedő is.²⁵

Kesselbauer Albert és Burchard Gusztáv galíciai működése eredményes lehetett, mert október végén nagyobb lengyel csapat érkezett Eperjesre Konstanty Matczyński százados vezetésével.²⁶ Az önkéntesek itt esnek át az orvosi vizsgálaton. Hazatérése után Gusztáv feltehetően ennek a csapatnak a kíséretében utazott Pestre, s lépett be maga is a Wysocki őrnagy által szervezett légióba. Aláírása már szerepel a légionistáknak azon a november 17-én, Pesten keltezett és Kossuthnak címzett beadványában, amelyben kifejezik, hogy csak Wysocki parancsai alatt akarnak szolgálni.²⁷ Kesselbauer Albert annak hírére, hogy a Schlik tábornok-vezette galíciai osztrák hadtest december 6-án a Duklai hágón át benyomult Magyarországra s elfoglalta Bártfát, december 8-án az eperjesi nemzetőrséggel együtt elhagyta a várost. Schlik másnap oda is bevonult, s ennek egyik következménye az volt, hogy Kesselbauer Károlyt letartóztatták.²⁸ Feltehetően Burchard Vilmos is osztozott a sorsában.

Burchard Gyula, a selmecbányai bányászakadémia növendéke diáktársaival együtt honvédnek állt be. Mivel a magyaron kívül németül, franciául, lengyelül és szlovákul – (Sáros és Zemplén megye szláv dialektusa sajátos átmenetet képezett a szlovák és a lengyel nyelv között) – is tudott, Henryk Dembiński altábornagy mellé osztották be tolmácsnak és „nyargoncnak”. 1849. június 23-án (május 3-i érvénnyel) hadnagynak nevezték ki. Dembiński meg lehetett működésével elégedve. Emlékiratában is kitér rá, hogy miután szegedi sáncrendszert feladta, augusztus 2-án az újszegedi gáton, ahol az előző napon karját golyó érte, halálos lövéstől összeroskadó lova maga alá temette, „Burchard hadsegédem jött legelőbb segélyemre; felemelte a lovat, s én gyorsan talpra állottam...

²⁴ Łapiński, Teofil: Egy lengyel számkivetett, volt honvédtiszt visszaemlékezéseiből (1848–1849). *Holmi*, 8. (1996) 6. sz. 869. o.

²⁵ ŠOAvP Mag. B – 2. 421.

²⁶ ŠOAvP. Mag. E – 8. 69. d.

²⁷ MNL OL H 2. OHB 1848:3111.

²⁸ ŠOAvP. Mag B – 421.

Mintegy 100 lépést haladtam gyalog; azon reményben, hogy saját lovat kapok, Burchard lovát vonakodtam elfogadni. De mivel az ellenség csapatjai üldözőbe vettek bennünket, nem maradt egyéb hátra, mint hogy hadsegédem ajánlatát elfogadjam.”²⁹

Dembiński feltételezhetően ezt követően léptette elő századosná, s tüntette ki őt. Wysocki emlékiratában közzétett sumlai névsorban olvasható megjegyzés szerint honvédszázadosként került ki Törökországban, s megkapta a magyar katonai érdemrend III. osztályát.³⁰

Burchard Gusztáv fanatikus bátorsága, önzetlen bajtársiassága miatt a híres drámaíró, Aleksander Fredro fiával, Jan Aleksanderrel együtt nagy népszerűségnek örvendtek a légió dzsidásainak körében. Ugyanabban az évben születtek, Fredro tizenhárom nappal volt fiatalabb Gusztávnál.³¹ Míg Fredro Władysław Tchorznicki őrnagy (majd alezredes) 2. dzsidászredében emelkedett a ranglétrán a főhadnagyságig, Gusztáv előbb Jan Łacki őrnagy mellett szolgált, aki az aradi ostromsereg tüzérparancsnoka volt, majd a Władysław Poniński kapitány által Aradon szervezett 1. dzsidásosztály tagjaként a szolnoki lovasrohamban tüntette ki magát. Noha a dzsidások soraiban küzdött, Wysocki ezredes március 11-én utászhadnaggyá javasolja előléptetni, s mivel eredménytelenül, májusban tábornokként megismételte javaslatát, s egyben kérte, hogy Gustaw Burchardot futártisztként rendeljék mellé. A nyári hadjárat során a vele baráti kapcsolatot ápoló Poniński alezredes segéd tisztje volt.

A temesvári csatát, majd a lugosi összecsapást követően a kormány és a magyar honvédsereg maradéka egy részének menekülési útvonalát fedező, több mint ezer főből álló lengyel légió – augusztus 18. és 20. között – Óorsovánál átkelt a Szerb Fejedelemségbe. Az oroszok által megszállt Havasalföldet kikerülve, a menekültek ideiglenes táborhelyére, Viddinbe jutottak. Gyula, Gusztáv, Władysław Poniński, Władysław Kossak és Lepold Kabath (Kabat) törökországi számkivetettséjükben, jóban-rosszban összetartottak. Burchard Gusztávon kívül egyikük se tér vissza véglegesen a szülőhazájába, de mindegyikük sikeresnek mondható életpályára tekinthetett vissza.

Az 1823. február 16-án a galíciai Samborban született Poniński az 1. dragonyosezred 1848. június 30-án kilépett hadnagya a szabadságharc egyik leghíresebb lovas alakulatának, az 1. dzsidászrednek (valójában dzsidásosztálynak) alezredeseként, majd a légió lovas dandárának parancsnokaként s mint a katonai érdemjel II. és III. osztályának tulajdonosa hagyta el Magyarországot. Részt vett a krími háborúban. 1861-ben I. Viktor Emánuel olasz király tiszteletbeli szárnysegéde, egy évtizeddel később olasz altábornagy. Miután 1873-ban – mint olasz altábornagy talán hivatalból – részt vett II. Katalin cárnő pétervári szobrának leleplezésén, azt is elérte II. Sándor cárnál, hogy felesége, Olga Czetwertyńska visszakapja elkobzott oroszországi birtokait. 1881-ben kilépett az olasz szolgálatból, majd néhány év múlva Volhíniában, Szapozynában telepedett le, s ott is halt meg 1901-ben.³²

Ponińskinál fényesebb katonai pályát Magyarországon a külföldiek közül csak József Wysocki (1809–1873), a magyarországi lengyel légió szervezője és parancsnoka futott be. Az 1830–1831-es szabadságharc tüzér hadnagyaként és a Lengyel Demokrata Társág katonai szakértőjeként érkezett a franciaországi emigrációból Galicián át Magyaror-

²⁹ Dembinski Magyarországon. A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállítá *Danzer F. Alfonsz*. Budapest, 1874. (A továbbiakban: Dembinski Magyarországon.) 364. o.

³⁰ *Kovács István*: A lengyel légió lexikona, 1848–1849. Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. Budapest, 2007. (A továbbiakban: *Kovács 2007.*) 100. o. Továbbá: HL Bach-kori megfigyeltek (gyanús), 530/57.

³¹ Életrajzukat lásd: *Kovács 2007.* 101., 162., 163. o.

³² *Kovács 2007.* 409., 410. o.

szágra 1848 októberében. 1849. május 6-án már honvéd tábornok, egy hónappal később pedig a felső-magyarországi hadsereg főparancsnoka.³³

Władysław Kossak, a híres csataképfestő, Juliusz bátyja, aki még nem töltötte be a tizennyolcadik életévét, amikor a lengyel műegyetem diákjaként 1848 novemberében Pesten beállt a lengyel légióba, 1849-ben mindvégig az Aradon szervezett dzsídásrezredben szolgált. Miután előléptették hadnaggyá, Poniński segédtisztje lett. Az 1. dzsídásrezred valamennyi ütközetében részt vett. 1852-ben több magyarországi lengyel bajtársával áthajózott Angliából Ausztráliába, hogy aranyásással próbálja jövőjét megalapozni. Végül a „szerencés” aranyásók kincseit szállító és őrző lovasrendőrség biztosította számára a mindennapi kenyeret és az előmenetelt. Pályájából az zökkenetette ki, hogy visszatért Európába, s feltehetően részt vett az 1863–1864-es lengyel szabadságharcban, majd Angliában telepedett le. 1873-ban utazott ismét Ausztráliába. 1918. július 12-én halt meg Melbourne-ben.³⁴ Pár hónap múlva Lengyelország visszakértült Európa térképre.

Az 1830. november 17-én született lengbergi Leopold Kabath, a 3. vétésezred 1848. november 2-án kilépett hadnagya 1849 elején állt be a 8. huszárezredbe, ahol rögtön főhadnaggyá s február 16-án alszázadossá léptették elő. A nyári hadjáratban Desseffy Arisztid tábornok segédtisztjeként számos rohamban részt vett. Kossak társaságában hajózott át Ausztráliába, s vele együtt léptették elő rendőrhadnaggyá az aranyásók szállítmányait kísérő állami fegyveres különítményben. Karrierje magasabbra ívelt, mint Kossaké. A rá nehezedő nagyobb felelősség miatt lett öngyilkos 1884-ben.³⁵

Az említett „ötöshöz” Viddinben csatlakozott Burchard Gyula selmecebányai diák-társa, Pauliny Edmund, akinek az emlékirat szerzője külön fejezetet szentelt *Paulinyi botránya* címmel. Jellemzése szerint Paulinyi „kistermetű, rendkívüli erejű, edzett ember volt, kinek a vívásban nem akadt párja”. Megjegyzi, selmecebányai diáktársa azt remélte, hogy hosszú évek óta Törökországban dolgozó „osztrák érzelmű” apja „segíteni fog neki, de mivel egyetlen hozzát intézett levelére se kapott választ, elhatározta, hogy Konstantinápolyba megy”. Elutazását Viddin kormányzója, Zia pasa nem engedélyezte. Paulinyi Dobroslevich ruszcsuki osztrák konzulhoz fordult támogatásért, aki azt tanácsolta neki, hogy Bach belügyminiszterhez címzett levélben tárja fel helyzetét és kérjen kegyelmet. A tanácsot megfogadva, október 2-án fogalmazta meg levelét, amelyről persze nem számolt be sorstársainak. Kérvényében arra is magyarázatot kellett adnia, miért lépett be a honvédseregbe. Pauliny Edmund kifejtette; Selmecebánya katonai parancsnoka igazolni tudja, hogy ő már télen útlevélért folyamodott hozzá, mert tanulmányútra, külföldre szeretett volna menni. Tervét keresztülhúzta az, hogy kérvényének intézése hosszan elhúzódott, s a magyarok 1849 áprilisában meglepetésszerűen elfoglalták a várost. „Látszólag önként” – de mint levelében írja „valójában erkölcsi kényszer alatt” 1849 májusának csata után több bajtársával együtt Lugoson kilépett a hadseregből, de nem tudott hazajutni, mert „félte attól, hogy az utat mindenfelé elzáró felkelők kezébe esik”. (A megfogalmazás homályos. Nem tudható ugyanis, hogy nem a román felkelőkre gondol-e?) Ebben a helyzetben azt találta leghelyesebbnek, ha kimenekül Törökországba, és az ott tizennégy éve bányatanácsosként (török viszonylatban mondhatni, bányaminiszterként) dolgozó és nagy befolyással rendelkező apja, Pauliny Gusztáv pártfogásával talál jövőjére megoldást. Adott helyzetben egyetlen vágya van; folytatni tanulmányait a selmecebányai Bá-

³³ Kovács 2007. 548–550. o.

³⁴ Uo. 270., 271. o.

³⁵ Uo. 234. o.

nyászati Akadémián.³⁶ A levélben szó sincs arról, hogy Pauliny Edmund sajnálkozását fejezte volna ki azért, mert „részt vett az Ausztria elleni felkelésben”. Nem tért vissza Ausztriába, s mint – Burchard emlékiratából kiderül – külföldön próbált meg boldogulni. Sikerrel.

Burchard az orsovai átkeléstől 1850 nyaráig jegyzi fel törökországi élményeit s a Franciaországban töltött első hónapok eseményeit. Ebből az időkeretből gyakran kiszakad egy-egy villanásra, s az éppen ismertetett élmény logikájának irányába, hol előrefut a jövőbe, hol a múlt illeszkedő eseményeit, s azok szereplőit idézi meg. A tényeket illetően többnyire hitelesen.

Az osztrák rendőrügynöki tájékoztatás szerint Julian Burchard és Gustav Burchard az 1850-es években Reimsben telepedtek le, s viszonteladóként egy gyapjúkereskedő cég alkalmazottjai lettek. Ez csak átmenetileg lehetett így. A testvérpár a szülői ház hagyományából következően a borhoz, a borkereskedelemhez értett, így Reimsben is a borkereskedésben igyekeztek mindketten jövőjüket megalapozni. (Előfordulhat, hogy az ügynöki jelentésben eleve a „Wein” [bor] szó szerepelt, amelyet „Wohl”-[gyapjú]-nak olvastak.) A borkereskedelemmel való foglalkozás Juliannak annál is inkább sikerült, mivel a cégvezető unokahúgát, Delbeck Zsófiát vette el feleségül.³⁷

A „megalapozás” azt jelentette, hogy Julian (Jules) és apósa, valamint az időközben amnesztiában részesült Gusztáv – Konrád támogatásával – 1857-ben Danzigban/Gdańskban bormagykereskedelmi lerakatot alapítottak. A fivérek feladata a borvásárlás volt Magyarországon. Ez a magyarázata annak, hogy Jules Burchard 1858 szeptemberében Eperjesre érkezik, s 1859 januárjában egy évre szóló útlevelet kap Franciaországból, így legalizálva külföldi tartózkodását.³⁸ Ez indokolhatja azt is, hogy a „tágabb” Burchard-család – Vilmos (János) és felesége, valamint fia, Gusztáv és felesége – 1859-ben Eperjesről Tokajhegyaljára költöztek, és Mádon telepedtek le. Gusztáv fia, az alföldi zsánerképei miatt számon tartott festőművész, Burchard Bélaváry István 1864-ben itt született. Talán a borkereskedelemmel kapcsolatos munkamegosztás is szerepet játszhatott abban, hogy az idősebb Burchard-házaspár 1860 januárjában Egerbe költözött át, s ott rendelik el „feltűnés mentes” rendőrségi megfigyelését, amely az 1850-es években mindvégig tartott Vilmostal, Gusztávval és magyarországi tartózkodása idején Juliannal szemben is.³⁹ Az Egerbe költözést az is indokolhatta, hogy Otília lányuk halála után, az unoka, Oláh Gusztáv neveltetése a nagyszülőkre hárult.⁴⁰

Gusztáv az 1860-as években a fővárosba költözik, s a Pesti Kereskedelmi Akadémia könyvviteli tanára lesz. 1872-ben bécsi Kereskedelmi Akadémiára hívják meg tanárnak, s ettől kezdve a család nyolc éven át a császárvárosban él. Szülei is ideköltöznek, s itt tanul orvosnak Oláh Gusztáv, a majdani híres elmeorvos. (Az osztrák rendőrségi jelentés szerint Varsóban és nem Lublinban született Vilmos János Bécsben halt meg 1881-ben. Gusztáv, akinek lovas bravúrjairól Jules többször említést tesz az emlékiratában, 1903. március 1-jén Pesten villamosbaleset áldozata lesz. Felesége, Bukovszky Lujza tíz évvel éli túl.) Gusztáv második fia, Aladár Bécsben születik. A Bécsben otthonosan berendezkedő, művészi pályára készülő első fiú, István számára is kézenfekvő, hogy az itteni Művészeti Akadémiára iratkozzék be.

A családban a legfényesebb karriert Konrád futja be, aki hirtelen felnőtté válva még tanúja a szabadságharc dicsőségének és drámájának. Életpályáját Klement Judit részle-

³⁶ HHStA Ministerium des Äusseren. PAXXXVIII. Kt. 52 Konsulate. Konsulat Rustschuk.

³⁷ HL Bach-kori megfigyeltek (gyanús), 530/57.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. Mindhármuk idézett dokumentuma.

⁴⁰ Klement 2005. 72. o.

tesen ismerteti *Apák és fiúk stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században* című tanulmányában.⁴¹ Az eperjesi evangélikus kollégium feltehető elvégzése után 1854-ben külföldre utazott, s szorgosan látogatta a berlini kereskedelmi akadémiát. Ezt követően egy danckai (danzigi, gdański) gabonakereskedő és hajóvállalkozási cégnél dolgozott 1862-ig. Mint említettük, ő lehetett az itteni nagybani borkereskedelmi vállalkozás „ötletadója” és társmegalapítója. Hazatérése után a pesti Hengermalomnál helyezkedett el, amelynek 1876-tól vezérigazgatója volt. Nemzetközi és országos kiállítások szervezésében, zsűrizésében vett részt, s 1884-től még diplomáciai missziót is vezetett: Brazília főkonzulja volt. Számos gazdasági, karitatív és társadalmi szervezet, egyesület alapítója, társszervezője, vezetője volt. 1890-ben az országos malomegyesület elnökévé választották. Érdemei elismeréseként a főrendi ház tagja lett, s 1891. november 29-én uralkodói döntéssel engedélyezték, hogy régi családnevét a Bélaváryt a Burcharddal együtt használhassa (ennek joga Gusztávra is kiterjedt). 1903. november 11-én, Budapesten halt meg. Fuchs Ágotával 1868-ban kötött házasságából négy gyermek született.⁴²

⁴¹ *Klement* 2005. 74–86. o.

⁴² Új országgyűlési almanach 1887–1892. Szerk. *Sturm Albert*. Budapest, 1888. Főrendiház – XI. Ő Felsője által élethosszighan kinevezett főrendiházi tagok. 134–135. o.

JULIAN BURCHARD-BÉLAVÁRY

TÖRÖKORSZÁGBAN⁴³*A magyarországi háború vége*

1848. szeptember 11-étől, vagyis attól a naptól fogva, hogy Jellačić bán átkelt a Dráván, győzedelmesen megküzdöttünk az osztrák hadsereggel, s szintúgy a horvátokkal, a bánsági szerbekkel, az erdélyi oláhokkal, és mindazokkal, akiket a császári ügynökök Magyarország ellen fellázítottak.

Móga szétszórta a horvát bán csapatait, Perczel visszaverte a szerbeket és Görgei ragyogó győzelmek sorozatával szabadította fel Észak-Magyarországot; 1849. március 14-én Bem ura lett Erdélynek; május 21-én a Budavár ellen indított vakmerő rohammal, amelyben öcsém, Gusztáv is részt vett Wysocki tábornok oldalán.⁴⁴ Visszavettük a fővárost, és a Duna-völgy ezzel teljes egészében a birokunkba került.

Júniusban azonban, miután Miklós cár úgy döntött, hogy segítséget nyújt Ausztria császáranak, három orosz hadsereg lépte át Magyarország határát. Az új veszedelemmel szemben a nemzeti erőк nem bizonyultak elegendőnek.

Dembiński tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke, akinek parancsörtsitzje voltam, elfogadtatta azt a tervet, hogy a magyar csapatok visszavonuljanak délre, a Maros és a Tisza bal partjára, s az erdélyi szorosok előterében egyesüljenek. A hegyek fedezékében szervezte volna újjá a hadsereget, mialatt a Tisza árterületeire csalt oroszok egész ősszel ott rostokolva küszködtek volna a vidékre jellemző veszedelmes mocsári lázzal.

Hogy tervét végrehajthassa, Dembińskit nevezték ki a magyar hadsereg főparancsnokának. Ő, hogy Görgeinek időt biztosítson hadtestei levezetésére, három napon keresztül csatázott az osztrákokkal és az oroszokkal Szeged térségében, s lassan hátrálva mindenegyes útszakaszt ütközettel jelölt meg. Sajnos, a főparancsnokságot Bem József-re ruházták át, s e vakmerő, hős katona, támadásba akarván átmenni, augusztus 9-én Temesvárnál vereséget szenvedett.⁴⁵

Seregének roncsai a török határ felé vonultak el, mialatt a fegyverletételt választó Görgei Magyarország utolsó ütképes hadseregét Világosnál kiszolgáltatta az oroszoknak.

Dembiński tábornok, aki Szegednél súlyos sebet kapott, augusztus 11-én elhagyott minket, hogy mielőbb Mehádiába jusson és e fürdőhelyen kezeltesse magát. A többiek Lugoson maradtak, én magam szolgálattételre jelentkeztem Wysocki tábornoknál, akinek Gusztáv öcsém a parancsörtsitzje volt. Velük együtt indultam Törökország felé. Ütközben, Töplitz közelében⁴⁶ találkoztam apámmal és Konrád öcsémmel, valamint legkedvesebb gyermekkori barátommal, Edmund Pauliny honvédtiszttel.

Orsova közelében volt egy kis kastély, amelynek parkjában Gusztávval együtt sokáig sétálgattunk az apámmal, mielőtt búcsút vettünk volna tőle. Władysław Zamoyski ezredes⁴⁷ is a társasá-

⁴³ Az alább közölt emlékirat eredeti címe és megjelenési helye: Chez les Turcs. Les émigrés hongrois et polonais en 1849–1849. Souvenirs de M. Jules–Conrad Burchard Bélaváry recueillis par son fils. (Récits de Famille II.) Nancy, 1908.

⁴⁴ Burchard Gusztáv csak május 12-ig vett részt Budavár körülzárolásában. Ezt követően a lengyel alakulatokat elvezényelték Miskolcra.

⁴⁵ A szerző némi pontatlansággal a szabadságharc hadtörténetének elnagyolt összefoglalását adja. Sajátos szempont az, s erről Burchard, mint parancsörtsitz tudomást szerezhetett, hogy Dembiński, aki az 1849. júl. 1-jén a magyar seregek fővezérévé kinevezett Mészáros Lázár vezérkari főnöke volt, majd a hónap végén elfoglalta felettes posztját, a tervek szerint a Maros és a Tisza mocsaras árterületére akarta csálni az orosz sereget, hogy ott a malária végezzen vele. Ezek szerint e fantáziadús tervet maga Dembiński hiúsította meg azzal, hogy feladta Szegedet, s a hadügyminisztertől kapott parancs ellenére elvonult Temesvár felé, mágnesként vonva maga után az ellenséget – „mocsárlázás területéről” is.

⁴⁶ Töplitz, Toplecz, Csernahévíz. Mehádia és Orsova között fekvő fürdőhely. Románul: Topleț.

⁴⁷ Zamoyski, Władysław (1803–1868), az 1830–31-es szabadságharc leverése után ezredesként vonult emigrációba, amelynek Adam Jerzy Czartoryski (1777–1861) herceg vezetett konzervatív szárnyához tartozott. 1848 őszétől Károly Albert sárd-piemonti király hadseregében szolgált, amely 1849. 03. 23-án Novaránál döntő vereséget szenvedett a Radetzky-vezette osztrák hadseregtől. Zamoyski A. J. Czartoryski és Károly Albert megbízásából érkezett Magyarországra 1849 júliusában, részben, hogy közvetítsen a magyar kormány és a nemzetiségek között. Részt vett a szabadságharc utolsó csatáiban, összeapásaiban. Kossuth címzetes honvédezdredessé nevezte ki.

gunkban volt. Még mindig a piemonti hadsereg egyenruháját hordta, mivel Lengyelhon e lelkes szolgálja egyenesen a novarai csatáról érkezett, hogy kardját a magyar hadseregnek felajánlja. Honfitársai nagybátyjának, Adam Czartoryski hercegnek, a lengyel emigráció közismert vezetőjének képviselőjét látták benne; neve, nemes jelleme, az 1831-es lengyel–oroszlaború háborúban véghezvitt bravúros tettei mindenütt nagy befolyást és makulátlan tekintélyt biztosítottak neki. Megígérte, hogy gondja lesz ránk. Elbúcsúztunk apámtól. Mély megindultság vett rajtunk erőt: ki tudja, mily hosszú száműzetésbe megyünk. Apám úgy döntött, hogy a rá leselkedő veszedelmek ellenére visszatér Észak-Magyarországra. Konrád öcsémekkel ment el, aki hat hete hol lóháton, hol szekéren követte a hadsereget, s több ízben tűzbe került, de mintha teljességgel bízott volna abban, hogy tizenkét éves kora megóvja őt.

E kockázatvállalás tette lehetővé, hogy hosszú elválásunk előtt még egyszer viszontlássuk egymást.

A török határon

Arrafelé Orsova az utolsó város Magyarországon; a csapatok ott gyűltek össze.

Mielőtt átkeltünk a Dunán és Törökország területére léptünk volna, a királyság minapi kormányzója, szárnysegédével, Asbóth ezredessel⁴⁸ a folyó egy lakatlan szigetén elásta Magyarországot apostoli koronáját. Ezt követően gondoskodott a saját biztonságáról, amely miatt erősen aggódott. Belépve a Wysocki kvártélyául szolgáló szobába, egy számomra idegen civilt láttam a tábornok mellett. „Megismered, ugye? – kérdezte halkán Wysocki – Ő az, Kossuth!” Elővigyázatosságból leborotválta bajuszát és fekete körszakállát, hogy ne lehessen felismerni. Nemsokkal ezután Zamoyski ezredes mellett álltam, aki éppen a kormányzó következő tartalmú, franciául írt levelét vette kézhez: „Zamoyski gróf úr, sorsomat az Ön kezébe helyezem.” – Aláírás: „Louis”. „Ej, ej” – nyugtázta az ezredes gunyoros mosollyal: „Minő érdekes kézjegy.”

Tárgyalni kezdtünk Szerbia pasájával.⁴⁹ Váratlanul puskaropogás verte fel a Duna túlsó partját; a török előkelőség jelenlétével mit sem törődő szerbek lövöldöztek a folyón átkelő parlamentjeinkre vagy a cár ellenségei iránti gyűlöletből, vagy, mert kedvük telt a lövöldözésben. Fogtam a távcsövet, és nagy meglepetésemre apámat és a tőle elválaszthatatlan Konrádot ismertem föl a csónakban. Asbóth ezredessel együtt őt bízták meg, hogy járja ki a magyarok számára az átkelést. A Szerbiában személyesen jól ismert Bystrzonowski ezredes⁵⁰ a lengyelekre és Monti ezredes⁵¹ olasz önkéntesire vonatkozóan egy másik egyezséget írt alá. Az ügyünk iránt rokonszenvvel viseltető törökök hadifoglyoknak tekintettek, de meghagyták fegyvereinket. Közülünk sokan nem tudták rávenni magukat, hogy elhagyják a magyar földet, és az utolsó pillanatban visszatértek az osztrákokhoz.

Ami apámat illeti, egy határozott döntéssel elvált tőlünk, és volt bátorsága visszatérni Eperjesre. Mehádián átkelve magához vett néhány hivatalos írást, hogy elhitesse; a nyarat a fürdőhelyen töltötte. De az általa játszott szerep túlságosan közismert volt, és az osztrákok a hazatérését követő napon, immáron másodszor, börtönbe vetették. Csak nyolc év múlva láttuk viszont egymást.

A szerbek akkor se hagyták abba a lövöldözést, amikor átkeltünk a Dunán. Három lovunkat terítették le. Az estét Tekijában, a folyóparton táborozva töltöttük. Testvéremmel, Gusztávval és barátunkkal, a fiatal Poniński ezredessel egy magányos facsoportban vertünk tanyát. A nyeret

⁴⁸ Asbóth Sándor alezredes (1810–1868), a minisztertanács katonai ügyeinek jegyzője nem tárgyalhatott Belgrádban, mert Kossuthtal együtt aug. 17-én átkelt Törökországba, akinek az emigrációban szárnysegéde lesz. Az amerikai polgárháborúban dandártábornok az északi oldalán. Súlyosan megsebesül.

⁴⁹ Haszán pasával.

⁵⁰ Bystrzonowski, Ludwik (1797–1878). Az 1830–1831-es szabadságharcban az általa felállított 1. krakkói lovaserzed őrnagya. A franciaországi emigrációban Czartoryski híve, aki több fontos diplomáciai feladattal bízta meg. 1848 őszétől a francia kormány és Czartoryski balkáni ügynöke. 1849 tavaszán Magyarországra jön, hogy közvetítsen a magyar kormány és a nemzetiségek közt. 1849. jún. 22-től címzetes honvéde ezredes. Több ütközetben részt vett.

⁵¹ Monti Alessandro (1818–1854), az Ausztria ellen vívott háború idején a lombardiai hadosztály alezrede. Az év végén a szárd kormány kinevezi magyarországi nagykövétévé. Mire 1849 májusában sikerül eljutnia Magyarországra, a novarai vereség után kialakult helyzetben visszavonják követi megbízását. Máj. 25-én Kossuth megbízza az olasz légió parancsnokságával. Ennek 450 fős maradékával kel Szerbián át Törökországba.

fejünk alá téve egymás mellett aludtunk, lovaink a közelünkben kikötve. Kiáltásra ébredtünk: „Ez-redesem! – kiáltotta messziről egy lengyel dzsidás. – Megölik magukat!” A tarka-barka viseletükkel opera-jelenetből kilépő rablókra emlékeztető szerbek hajoltak fölénk, fegyverük megvillant a holdfényben. „Tettessük, hogy alszunk – suttopta Poniński. – Csak kíváncsiskodnak, úgy vélem.” Ez az első idegenben töltött éjszaka különösebb incidens nélkül telt el.

Orsovából Viddinbe

Másnap délnek fordultunk, hogy szürkés egyhangú lapályokon, fennsíkokon átvágva jussunk el a Viddin nevű erődvárosba.

A magyar honvédcsoport és a kis olasz légió katonai rendben vonult, a lengyelek, kik valamenynyien vitéz, de kissé szeszélyes önkéntesek, kisebb-nagyobb csoportokat alkotva bandukoltak. Török dzsidások kísérték. Parancsnokom, Dembiński tábornok, sebesülése miatt ismét kocsiba szállva előre sietett, én pedig szabadon megválaszthattam útítársaimat. A menetszakaszokat így öcsémrel, Ponińskival, Kabath és Kossak főhadnagyokkal s többnyire Wysocki tábornokkal tettem meg.

A ragyogó katonai múlttal rendelkező Józef Wysocki ekkor volt negyven éves. Az 1831-es lengyelországi háború harcterein tűnt ki. Franciaországba emigrált, ahol állampolgárságot kapott, s a metzi tüzérszti főiskolán hadtörténetet adott elő. 1848-ban Magyarországra sietett, hogy tehetsége és vitézsége révén élére álljon a lengyel légiónak, amelynek szervezéséhez apám is hozzájárult.⁵² Wysocki később a IX. hadtest parancsnoka lett.⁵³ Kistermetű, kékszemű férfiú volt, bajszkát és kissé borzasra fésült őszülő szőke haját viselt; természetét illetően szelídség, előzékenység, nyájasság jellemezte. A tábornok, ki a menetoszlop parancsnoka volt, időnként kocsira szállt, amelyen jókat kacarásztunk, mivel fogatát egy félszemű kanca és egy tarka ló alkotta.

Öcsém, kit Wysocki Arad ostroma és a szolnoki győzelem után segédtszjtjének választott, végigkísérte őt az északi hadjáratban és a bánsági hadműveletben. Gusztáv húsz éves volt. Gyermekkorától szenvedélyesen vonzódott a katonai pályához. Bámulatos hidegvérrel nézett szembe a veszéllyel, s emiatt mindenki csodálta őt, nemegyszer ugratva is, mivel eredeti szellemessége sohasem hagyta cserben. Rajongó lelkesedését egykedvű külsővel palástolta; kimért mozdulatainak hűvös nyugalma gyors észjárását, lobogó képzelőerőt takart. Szolnoknál kengyelvasát forgatva rohamozott, merthogy a kengyelszíja röviddel azelőtt elszakadt. Buda ostromakor, amikor is a kapott felszólítás dacára sem hagyta el a kvártélyául szolgáló és éppen bombatalálalatot kapott házat,⁵⁴ hanem tovább aludt a romos szobában. Dobrovicénél, ahol Ponińskival együtt szembe szállt a kozákokkal. A két méter magas kerítés átugratásával megmenekült az elképedt ellenséges lovasok elől, s azután nyugodtan, némán szivarozva besorolt a lovas oszlopba. Prémás dolmánya és sapkája azonban az oroszok zsákmánya lett. Jelenléte vigaszomra szolgált számkivetésünk során.

Władysław Poniński gróf galíciai volt. Tizenhét éves kora óta szolgált tisztként az osztrák hadseregben s páratlan jó lovas hírében állott. Egy alkalommal Bécs egyik utcáján fogadásból kifogatott a szekérből egy sovány gebét, betanította, s miután kölcsön farokkal felékesítette, műlovaslást mutatott be vele a császár előtt. Amikor Magyarország elszakadt Ausztriától, Poniński mindenét feláldozva, felállított egy lengyel lovasszázadot, annak a piros sapkás dzsidászreznek a magvát, amely oly remekül megállta a helyét az osztrákok és az oroszok ellen. A arányos, középtermetű, szőke Ponińskinak szép fiatalos arca volt. Rendkívül nagy figyelmet fordított az öltözködésére, s a reánk váró nehéz pillanatokban, ahogy én láttam, szenttelenül fogadott mindenfajta nélkülözést, s úgy alkalmazkodott a körülményekhez, hogy előkelőségéből mit sem adott alább.

⁵² Lengyelországi kapcsolatainak köszönhetően. Lásd: *Récits de Famille* (I. Notre Famille. III. Hal). Magyar eredetű családunk részt vett (az 1794-es, 1812-es, 1830-as) függetlenségi háborúkban; azzal a joggal kapott *indigenátust*, hogy címerét kiegészíthesse a *Jastrzębieccel* (héjával). A Burchard Bélaváry család egy másik ága 1770-től kezdve orosz nemes lett. [J. Burchard jegyzete.]

⁵³ A IX. hadtest parancsnoka 1849. június 1-jétől Dessewffy Arisztid tábornok (1802–1849) volt.

⁵⁴ A „Fehér Hajóhoz” (Zum Weissen Schiff) címzett fogadót. [J. Burchard jegyzete.]

Kabath és Kossak elválaszthatatlan barátok voltak – mindketten galíciaiak; együtt nevelkedtek a Bécsúhelyi Katonai Akadémián, s ugyanabban az osztrák dragonyosezredben szolgáltak.⁵⁵ A magyar hadseregben az egyik huszárezred törzskarához nyertek beosztást; amikor a turai csata után látni akartuk őket, parancsnokuk, a vitéz és boldogtalan sorsú Desseffy tábornok, aki maga látta el ordonáncai szolgálatát, megjegyezte: „Alszanak, mint a kutyakölykök, nincs szívem felkelteni őket.” Kossak főhadnagy a híres festő, Juliusz Kossak fivére volt. Kabath főhadnagy, miközben átállt a honvédekhez, az osztrákok kezére került. Mielőtt agyonlőtték volna, Bártfánál egy szlovák paraszt gúnyjában sikerült megszöknie. Több héten át ebben az öltözékben szolgált – egy magyar nemzetiszínű szalagot vetve át csupán a vállán, de a kucsma és a fehér bekecs ellenére is előkelő maradt. Nagyon derék és kifinomult ízlésű, jó kiállású tiszt volt. Sohasem hagyta el a jókedve; amikor a temesvári csatában egy nagy orosz bomba a lovam és az ő lóva között csapódott le, kipattant a nyeregből és emlékül nekem ajándékozta azt. A hadjárat vége felé Kabath belépett Poniński piros sapkás dzsidásai közé.

Barátaim társasága, eleveségük megrövidítette a Viddinig tartó menetszakaszokat; a bánattal és az unalommal meg tudtunk birkózni. Öcsém egyetlen alkalmat sem hagyott ki, hogy megrézfáljon bennünket. Az egyik tikkasztó napon óriási görögdinnyéket vettünk egy szerb paraszttól. Menetközben mindnyájan kezünkbe tartottuk arra készülve, hogy hamarosan belekóstolhatunk a frissítő gyümölcsbe. Gusztáv e pillanatot választotta ki, hogy lovát oldalba kapva elkiáltsa magát: „Rajta!” – Lovaink, mielőtt visszafoghattuk őket, megugrottak velünk, mármint Ponińskival, Kabathal, Kossakkal és velem, miközben a leptyogó dinnyék szanaszét gurultak az úton.

Lovaink még nem voltak lestrapálódva. Nekem három lovam volt, Gusztávnak kettő, Ponińskinak négy. Ahol a tér lehetővé tette, annak rendje és módja szerint versenyt lovagoltunk. Mindazokat az oláh falvakat, amelyeken átvágtunk, magas léckerítés övezte; a lakók zárva tartották a kapukat, de oldalt volt egy kis nyiladék, amelyen két lépcsőfok megtétele után be lehetett jutni. Mi örömminket leltük abban, hogy e hasadékokon át hatoltunk be a faluba. A nyílás azonban többnyire keskeny volt, Poniński egy alkalommal felhasította benne a nyergét.

A kiséretünket képező török dzsidások csodálkozva néztek bennünket, mivel ők sohasem ugrották a lovukat, pedig kítűnő lovasok voltak; különösen a vágásban végzett mutatványokkal tűntek ki. Időnként egyikőjük vágatába kapta a lovát és kétszersültszeleteket szórt a földre, közben társai a nyomába eredtek és sarkantyújukkal a nyeregbe akaszkodva felkapdosták az elszórt elemózsiát, máskor meg örült vágatában a legelső feldobott a levegőbe egy rövid botot, amelyet a másik röptében elkapott. A törökök remekül felszereltek voltak; fegyverzetük dzsidából, egy pár pisztolyból és szablyából állott. Bő nadrágot és újában hasított zubbonyt, szorosra húzott övet, különféle színű, bár leginkább zöld turbánt viseltek, amelyet többnyire ezüst vagy arany pikkelylemezek díszítettek.

Menetünk szerfelett lassú volt, mivel a felszereléseinket is szállító fogatoszlopok bivalyai, ahogy az úton nagyobb víztócsához értek, minden alkalommal megálltak, és egymást követve sorba belefeküdtek.

Este olykor beszállásoltak bennünket, de leggyakrabban a szabad ég alatt vertünk tábornok, a törökök pedig meleg és tiszta takarókat osztottak ki köztünk. Az éjszakák szépek voltak és így nagyobb kényelemben részesültünk, mint a hosszú magyarországi hadjárat során.

Megérkezés Viddinbe – Dembiński

Vagy egy hétig tartó menet után, egy este Viddin alá értünk. A török csapatok csatarendben vártak ránk. Az ételt előkészítették; gőzölgő üstök sorakoztak a síkon.

Fogadásunkat illetően Bulharyn tábornoknak a magyar háborúról írott könyvének tömör meghatározását tudom idézni: „elfogadhatóan”. Viddin kormányzója párnákon ült és csibukolt; muzul-

⁵⁵ Leopold Kabath a 3. vértesezredben szolgált. Władysław Kossak a Lembergi Egyetem műszaki karának volt I. éves hallgatója, mielőtt Magyarországra jött. Leon Robert Kossak, Władysław bátyja szolgált egy osztrák ulánusezredben vagy vértesezredben, mielőtt belépett a Bem parancsa alatt álló erdélyi lengyel légióba. Kabath unokabátyja, Feliks Kabath, az 1. dragonyosezred hadnagyja szökött át 1849 késő telén, koratavaszán a magyarokhoz, s szögezték emiatt a nevét akasztófára. Felikset és Leopoldot általában összekeverik. Burchard is, mivel a legenda Felikstre vonatkozhat, aki 1853-ig Magyarországon bujkált.

mán mód szerint kezét szívéhez, ajkához és homlokához érintve könnyedén meghajolt. Wysocki tábornok, az öcsém és az én kíséretemben odament hozzám; a pasa maga mellé ültetett bennünket és étellel kínált; egy nagy tálban, olajban sült uborkákat tálaltak fel, majd ismét uborkát, de ezúttal sáfrányos rizzsel töltöttet; azután különféle édességekkel kínáltak. Ugyanilyen bőkezűen vendégelte meg a többi tisztet és az egész csapatot is. Ezt követően az emigránsok elvonultak azokba a sátrakba elhelyezkedni, amelyeket a törökök előre felverték.

Csapatunk a Viddintől északra húzódó síkságon rendezkedett be, táborunk az erődítmény fala, egy terjedelmes mocsár és a Duna között helyezkedett el; a folyó túl felén, a bal parton látható volt a kalafati erődítmény.

Viddin egy szerfelett vastag bástyákkal körülvett nagyváros; falai dél-keleten meredeken a Dúnának ereszkedtek. A város minden szükséglettel ellátott bennünket, jogunk volt nappal bemennünk falai közé, de nem lakhattunk ott. Kivételt e tekintetben csak Kossuth és Dembiński élvezett. Az egykori kormányzó egy kis házban szállásolták el, ahol egy napon én is megjelentem, hogy ünnepségre invitáljam őt. Amikor beléptem hozzá, egy széken állt és éppen lekváros üvegeket rakosgatott be egy szekrénybe. Köszönésemet viszonzva e szavakkal fordult hozzám: „*Bocsásson meg, de nem kívánok érzelmeimmel tüntetni.*” Kossuth szerfelett szerény szerepet játszott törökországi tartózkodásunk során; sehol se lehetett látni. Se fizimiskája, se személyisége nem hatott rám. Befolyása teljes egészében varázslatos szónoki tehetségéből eredt. A nemzet élén állva nem egy esetben mutatkozott gyengének; hajlott a csüggedésre, minden az övéénél erősebb akaratban támpontot keresett, könnyen engedett, s tetteiből hiányzott mind az állhatatosság, mind az átgondoltság.

Dembiński tábornok, aki már előttünk érkezett, s aki az utat Mészáros tábornokkal együtt kocsin tette meg, még nem gyógyult fel teljesen. Örömmel találkoztam egykori előljárómmal, aki iránt nagy tiszteletet éreztem. Egy lovas katona, egy hazafi és egy tudós ember testesült meg személyében. Tizennyolc éves volt, amikor az osztrák tisztiiskolának hátat fordított, visszautasítva a műszaki tisztí váll-lapot, hogy Lengyelországban az 5. lovas vadászrezerv katonája lehessen. Három évvel később Napóleon a szmolenszki csatamezőn gárdakapitánnyá léptette elő. Lipcsénél a becsületrend tisztí keresztyével tüntették ki. 1831-ben ragyogó fegyvertényeinek és mindenekelőtt litvániai visszavonulásának köszönhetően kinevezték az oroszok elleni hadsereg főparancsnokává. És négyszáz éve soha nevet oly fényesen nem írtak a lengyel történelem évlapjaira, mint az övét Varsó eleste után. Dembiński sok más bajtársához hasonlóan Egyiptomnak vette az útját, ahol Mohamed Ali 1832-ben átszervezte a hadseregét, s Miklós cár megtámadását fontolgatta. A körülmények változása folytán az oroszok bosszúvágó keze oda is utánanyúlt, s a tábornok kénytelen volt megbízatásáról lemondani.⁵⁶

Dembiński Párizsban élt, a műszaki tudományokat és a taktikát tanulmányozta, amikor Teleki László gróf megérkezett, és 1848 novemberében megkérte őt, hogy katonai tapasztalatait állítsa a magyar hadsereg szolgálatába. A tábornok Henri Dubois néven Oláhországba hívott gépésznék, művezetőnek adva ki magát, egész Németországon, majd az osztrák vonalokon is átkelt, anélkül, hogy kilétére bárki is gyanakodott volna; Késmárkon néhány óra adatott neki leendő ellenfele, Schlik gróf csapatai között tölteni. A 9. hadtest parancsnokságát és az északi hadművelet irányi-

⁵⁶ Dembiński, Henryk (1872–1864). 1806-tól a bécsi Hadmérnöki Akadémia hallgatója. Miután 1809. ápr. 6-án Ausztria hadat üzent Franciaországnak, s így az 1807-ben Napóleon pártfogásával megalakult Varsói Hercegségnek is, Dembiński hátat fordított az osztrák hadseregnek, s közlegényként belépett a Varsói Hercegség 5. lovas vadászrezredébe. Az 1830–1831-es lengyel szabadságharcban is határozatlanság jellemezte. Legmaradandóbb fegyverténye, hogy a szabadságharc hanyatló szakaszában egy hadosztályt az orosz vonalakon át 23 napig tartó erőltetett (vissza)vonulással Varsóba vezetett Litvániából. A csapata élén s több száz orosz fogollyal augusztus 3-án a lengyel fővárosba bevonuló Dembińskit óriási lelkesedéssel fogadták. Foglya volt Panyutyin orosz tábornok is. Őt azonban Samuel Rózycki ezredesnek a visszavonulás során júl. 27-én Dembińskihöz csatlakozott önálló hadteste fogta el. A „litvániai visszavonulás” révén Dembiński óriási elismertségre tett szert. Ennek köszönhető, hogy aug. 11-én fővezérré választották. Miután azonban a lengyel hadsereget harc nélkül visszavonta Varsó alá, aug. 19-én megfosztották posztjától. Ettől függetlenül Dembiński lett a lengyel emigráció leghíresebb tábornoka. Így történhetett, hogy a Törökországgal konfliktusba keveredő egyiptomi kedivnek, a Franciaországgal szövetséges Mohamed Ali pasának is felajánlva szolgálatait, 1833 májusában Kairóba utazott. Orosz tiltakozásra azonban Egyiptom ura a lengyeleket nem fogadta szolgálatába.

tását bízták rá.⁵⁷ Ezt követően, mielőtt az egész magyar hadsereg főparancsnokságát ráruházták volna, Mészáros fővezér tábornoki főnökeként szolgált. Atyám iránti barátságának köszönhetően 1849. május 7-én segédtsíztjévé nevezett ki. Dembiński tábornok ötvennyolc éves volt, s bár jóval idősebbnek nézett ki, erőteljes férfiú maradt, tömör fehér bajuszt viselt. Vonásai sohasem emlékeztettek görög típusra, keménységről árulkodtak, de a megannyi hadjárat fáradalmi nem múltak el fölötte nyomtalanul; az orra aránytalanul megnőtt és arcának pirosát viselte magán. Egész lénye erőt és konokságot sugárzott, s rendíthetetlennek tetszett.

Rendkívül jóindulattal, atyailag viseltetett a környezetében lévő tisztek iránt, de nem mutatkozott közlékenynek, különösen a katonai szolgálatot és rendelkezéseket illetően. A kápolnai csata után, amelynek Görgői féltékenysége és rosszindulata s több törzstiszt együttes melléfogása okozták a kudarcat, az érintett tábornokok azzal érveltek, hogy Dembiński nem árulta el nekik szándékait, mire ő azzal a híres-nevezetes mondattal vágott vissza; „Ha tudnám, hogy a sapkám birtokába jutott a gondolataimnak, a tűzbe vetném.”

A tábornok szívesen kacérkodott és dacolt a veszéllyel. A Szegeden töltött három gyilkos nap során, gyakran megjelent az oltalmunkul szolgáló sánc tetején, hogy *tiszteletét tegye egy orosz tábornoknak*,⁵⁸ akit felfedezett az ellenséges vonalban. Ott várta a neki jelentést tevő tiszteket, majd mintegy otthonosan megállapodva, ott diktálta nekem rendelkezéseit mindaddig, amíg a heves tüzelés meg nem szakította munkánkat, „*weil die Kugel sind schon zu dicht*”,⁵⁹ mondta mulatságos németiségével. Még ma is a szemem előtt látom; egy nagyon veszélyes ponton kenyeret és sonkát hozattunk a kocsijából a hűséges Tetszikjével. De a hűséges Tetszikje nem bizonyult vitéznek. A záporozó ágyúgolyók láthatóan idegessé tették, és amikor elébe siettem, hogy az ételmezt átvegyem tőle, s őt magát fedezékbe küldjem, egy végtelenül hálás pillantás volt érte a jutalmam. A turai ütközetben⁶⁰ Dembiński észrevéve, hogy az egyik csapatban baljóslatú zavar támadt, e szavakkal küldött oda engem: „*Mondja meg az uraknak; kérem őket, hogy ott helyben várjanak rám.*” A mondat mindenkire megnyugtatóan hatott.

Szokása volt a csípős, szellemes kiszólás. Szegednél, segédtsíztje, Katona ezredes zúzóadásokat szenvedett. A tábornok tudakolódott az állapotáról. „*Excellenciás uram – feleli a segédtsízt –, egy tizenkét fontos golyó volt*”. „*Volt ideje megmérni*” – dühnyögte öreg főnököm az orra alatt. Mivel magyarul nem tudott, velem franciául vagy lengyelül beszélt. Szinte mindig tegezett, mint ahogy ez Lengyelországban és Magyarországon szokás. A rendelkezések kiadásához Dembiński a német nyelvet használta.

A szegedi csata idején a törzsét Zamoyski ezredes, híján minden meghatározott funkciónak, Katona Miklós,⁶¹ Bernáth⁶² és Vay⁶³ parancsörtsztek alkották velem együtt. A tiszteket, a szükségnek megfelelően, az egyes hadtestek mellé rendelték, hogy azok feladatait megkönnyítsék. A mi rendelkezésünkre csak két írnok állott. Bernáth és Vay a szegedi visszavonulás során elvált tőlünk.

⁵⁷ Dembińskit 1849. február elején a négy hadtestből álló magyar főszereg parancsnokává nevezte ki Kossuth. Március elején történt leváltása után, április 19-én állt ismét szolgálatba. Ekkor a felső-magyarországi sereg parancsnoka lett. (Ebbe tartozott a szerveződé IX. hadtest is.) Július elején a fővezérré kinevezett Mészáros Lázár altábornagy vezérkari főnöke. Július 30-tól a Szeged térségében összpontosított magyar főszereg parancsnoka.

⁵⁸ Panyutyin, Fjodor Szergejevics (1790–1869), altábornagy, az osztrák főszereg mellé beosztott 9. kombinált gyaloghadosztály parancsnoka, aki részt vett a déli magyar hadsereg üldözésében.

⁵⁹ „Mert túl sűrűn záporoznak a golyók.”

⁶⁰ A tiszai hadsereg lovasdandárja által 1849. júl. 20-án Tolsztoj altábornagy parancsnoksága alatt álló orosz lovassági különítménnyel vívott ütközet.

⁶¹ Katona Miklós (1813–1886) őrnagy 1848. nov. 25-én többségében nemzetőrökből álló csapatai élén súlyos vereséget szenvedett Désnél, s emiatt hadbíróági vizsgálat indult ellene. Az 1849 áprilisában hozott felmentő ítélet után Dembiński altábornagy törzskarában szolgált, aki őt aug. 8-án alezredessé léptette elő. Kimenekül Törökországba.

⁶² Bernáth Albert (1824–1895). Burchard Gyula korábbról is ismerhette őt, mert Eperjesen volt joggyakorló. Előbb a Pesten alakult 1. honvédszázalójban hadnagy, majd a Sárospatakon szerveződött 42. honvédszázalójban főhadnagy. 1849. febr. 2-től százados, egy hónap múlva parancsörtsízt Dembiński mellett. Kimenekül Törökországba. Kossuth őrnaggyá lépteti elő.

⁶³ Gróf Vay László (1823–1884). A 10. honvédszázalój kötelékében részt vesz a délvidéki harcokban. Nov. végétől főhadnagy a 16. huszárezrednél, majd a 7. huszárezredben szolgált. 1849. január közepétől százados, februártól parancsörtsízt Dembiński mellett. Kimenekül Törökországba, ahol Kossuth őrnaggyá lépteti elő.

Katona a temesvári csatavesztés után Erdélybe kísérte Bemet. Dembiński tábornok Emlékirataiban meleg szavakkal emlékezik meg hadsegéde rokonszenves jelleméről és katonai tehetségéről.⁶⁴ Ellenben szemrehányást tesz neki azért, hogy híján volt a jóhiszeműségnek. Katonának luxuslovai voltak; egy négyesfogaton kívül hat hátsólovat hozott magával, ami nem megbocsátható egy magyar úriember esetében? Egyébként a legkiválóbb katonakerényekkel rendelkezett. Örömmel láttam viszont Sumlában, és látogatott meg 1858-ban Reimsben.

A viddini mezőn

Két hónapot időztünk Viddinben. Rettenetesen unatkoztunk ott. Csak a legszükségesebbeket biztosították számunkra. Lovaimat a törökök táplálták; az ottomán hadsereg kapitányainak mintájára napi hat sous zsoldot kellett volna kapnom, de a tábornokok és a tisztek lemondtak javadalmazásuk egy részéről a csapat javára.

A pasa tiltása dacára, barátainknak, Ponińskinak, Kabathnak, Kossaknak, az öcsémnek és nekem az az ötletünk támadt, hogy titokban villát béreljünk Viddinben. A házat egy-kettőre berendeztük, és úgy-ahogy megszerveztük, de hiába kerestünk szakácsot az embereink között. E titulus végül a tisztiszolgámat, a hajdani asztalost illetve azon ürüggyel, hogy mint olyan legalább az enyvfőzéshez ért. Megegyeztünk abban, hogy minden munkát megosztunk ötünk között. Ezt követően került sor a lakásavató ünnepség megrendezésére. Wysocki tábornok, akit meginvitáltunk rá, megígérte, hogy eljön. De előkelő vendégünkkel egyidőben a pasa hivatalnokai is megérkeztek. Tervünk így a megtett óvintézkedések ellenére kútba esett; kiutasítottak bennünket a városból. Mialatt velük a ház udvarán tárgyalunk, Poniński ezredes szép fekete lovon, kezében egy köteg gyertyával, melynek vásárlásával megbíztuk, tér vissza. A törökjeink ámulatára egyetlen nekirugaszkodással átugratott az udvar sövénykerítésén, de döbbenetük sem zavarta őket abban, hogy „*Yok! Yok!*” kiáltással tessékjeljenek ki bennünket, gesztusaikkal is világosan tudunkra adva ellenérveink hiábavalóságát. Meghívott vendégünkkel együtt kissé leverten térünk vissza a táborba. Akartuk, nem akartuk, bele kellett törődnünk a mostoha körülményekbe. Híján könyveknek semmi szórakozási lehetőséggel nem rendelkezünk, még papírunk se volt, hogy írassunk, ha csak azt a vékony lapot nem számítjuk, amelyre a törökök metszett nádszállal primitív jeleiket rótták. A lengyel légió főhadnagya, François Poisson,⁶⁵ vagyis Franciszek Ryba – [azaz Hal Ferenc – K. I.] – mivelhogy lengyelre fordította a nevét, időnként előadást tartott a francia irodalomról, s ekkor kívülről szavalta Victor Hugo⁶⁶ és a nagy költők verseit.

Az unalom és a tétlenség elleni legfőbb fegyverünk a lovaglás maradt. A Duna-part lapályos homokfövenyén vágattunk, és előszeretettel ugrattunk át a napszitta csónakokon. Poniński egyik lovát Kóficnak hívták, átlagos ló volt, de kivételesen jól ugró; többször volt alkalmam kipróbálni. Egy napon, nekem és öcsémnek az az ötletünk támadt, hogy Wysocki tábornok két fogatos gebéjével akadályversenyt rendezünk. Lovaim jobbika, *Bello* pompás erdélyi deres, keleti telivér volt, amelyet apámtól kaptam. Ez az állat meglehetősen ijedősnek bizonyult, és Dembiński eltöltött attól, hogy tűzbe menjek vele azóta, hogy egy csatában a kíséretében lévő kürtösrre kirügött. Kabath egy napon el akarta cserélni a hátsát velem, alig pattant nyeregbe, erdélyi ménem máris magával ragadta, s ő nyomban megismerkedett az anyafölddel, ezt kiáltozva: „*Ez nem az én hibám!*” Barátja,

⁶⁴ „Kisbeeskereken először vettem szabadságot a hadügyminisztérium közbejötté nélkül az előléptetés jogának gyakorlására; első hadsegédem, Katona őrnagy a hadmenetek és összeütkezések alatt oly kitünő szolgálatot tett s oly fáradhatatlan, áldozatkész tevékenységet fejtett ki, hogy hadparancsnok létemre feljogosítva éreztem magamat – ezen jeles tisztnek az alezredesi címet s a magyar katonai érdemrendet adományozni.” Dembiński Magyarországon. 370. o.

⁶⁵ Poisson, François (1821–?). Előbb Tchorznicki őrnagy dzsidáscsapatában harcolt, majd a 2. lengyel zászlóaljban szolgált hadnagyként. Kossuth a bárcai és a héthársi ütközetekben tanúsított helytállásáért 1849. dec. 9-én III. osztályú érdemjellel tüntette ki. Verseket is írt. Megjelent egy a magyar eseményeket is elnagyoltan érintő töredékes emlékirata: Souvenirs. Notés en 1848, 1849, 1851, 1870, 1871. Cuique suum par le citoyen François Poisson, chef élu du 100e bataillon des défenseurs de Paris du 4 Septembre 1870 au 28 Mai 1871. Sens, 1897.

⁶⁶ Victor, Hugo (1802–1885) francia költő, próza- és drámaíró, lengyelbarát politikus.

Kossak, a kiváló rajzművész, ezt az emlékezetes jelenetet se mulasztotta el tussal megörökíteni. Megőriztem a vázlatot, amely címként Kabath kiáltását viseli: „*To nie moja wina!*”

Sajnos a pasa, ki felelős lévén a szökésekért, aggodalmában megerősítette a tábor köré vont őrláncot, vagyis sűrűbben állította ki az őrszemeket, megtiltva, hogy az engedélyezett teret elhagyjuk. Emiatt mondtunk volna le a kiruccanásainkról? Egy este az örök közelébe settenkedtünk és vártuk azt a pillanatot, amikor a müezzin imájába kezd. Az adott jelre, mindegyik őrszem lerakta a puskáját, és a földre vetette magát, mi pedig futva nekilódultunk a térnek. Derék muzulmánjaink ügyet se vetve ránk meg se mozdultak, de imájukat befejezván a távolból fenyegetően rázták ránk az öklüket, amin mi csak neveltünk. Visszatértünkben célba vettek bennünket. Poniński egy általa begyakorlott vadászlovon ügetett, s néhány magasszintű mutatvánnyal hivalkodott, hogy – mint mondta – a vonalat összetapodja. A tolmács megjelent, s közölte velünk, hogy rendkívül veszélyes a kirándulásunkat megismételni, mert az őrszemek tűzparancsot kaptak.

Egy napon, amikor barátaimmal a sátorban tartózkodtam, egy szőke szakállas és fezes pasa lépett be hozzánk. Köszöntött, egy-egy csibukot adott nekünk és bemutatkozott: Stanisław Kościelski gróf volt.⁶⁷ A Poznańi Nagyhercegségben született, ahol tekintélyes birtoka volt, és ahol a családja továbbra is jelentős szerepet játszott. Egy ideig egy porosz vértesezredben szolgált. Czartoryski herceg lengyel ügynökként az ottomán kormány mellé delegálta; a *Szefer Pasa* nevet kapta, de megmaradt kereszténynek. A viddini táborban véget nem érőnek tetsző napjaink során Kościelski gyakorta megfordult a társaságunkban, s szívesen diskurált Párizsról, ahol lakosztályt tartott fenn magának.

Pauliny botránya

Pauliny Edmund, akit gyermekkorra óta ismertem, s aki a magyar gyalogságban harcolt, gyakran jött a szokásos baráti társasággal össze. Kistermetű, rendkívüli erejű, edzett ember volt, kinek a vívásban nem akadt párja. Vonásai finomak és kifejezőek voltak, szeme feketén villogott, sötétbarna bőre miatt a Selmecbányai Akadémián egyszerűen csak „feketének” hívták. Ő a diákok közötti egyenlőség érzetétől vezéreltetve elfogadta, hogy a Paulinyt e ragadványnévvel helyettesítsék. Bámulatra méltó matematikusi képességekkel rendelkezett, de ásványtani és vegytani ismereteit is alaposág jellemezte. Édesanyja, született Nozdrowiczky lány, egy régi trencsényi tanácsos sarja volt, s lengyel és magyar hagyományokban nevelkedett.⁶⁸ Apja viszont, mint tikos tanácsos, osztrák érzelmű volt. Hosszú évek óta Konstantinápolyban éltek, ahol az öreg Pauliny, küldetését tekintve, az ottomán birodalom bányaigazgatójának magas hivatalát töltötte be, így rangja megfelelt a *déoud*-nak vagyis miniszternek.

Edmund azt remélte, hogy befolyásos apja segíteni fog neki, de mivel egyetlen hozzá intézett levelére se kapott választ, elhatározta, hogy Konstantinápolyba megy, s ennek megfelelően szökni készült.

Tolmács segítségével szavát vette egy görög dunai hajósnak, hogy titokban Várnába viszi. Egy este eljött hozzánk, hogy búcsút vegyen tőlünk, majd a hajóhoz lopakodott. Ott ruhát cserélt és a rakományt képező alma és gyümölcs középebe feküdt.

De a tolmács a ránehezülő felelősség súlya alatt elárulta és feljelentett őt a pasa rendőrségén. Az éjszaka kellős közepén a csausz néhány török katona kíséretében megjelent a hajón és leleplezte a szökevényt. Letartóztatták és Viddinbe vitték, ahol nappal a Dunai gárdahadtest őrizetére bízták. Pauliny a legelső kedvező pillanatot kihasználta, hogy öreit lerázva megszökjön; a folyó felé futott,

⁶⁷ Kościelski, Władysław (1818–1905). Részt vett az 1846-os és 1848-as poroszországi lengyel nemzeti mozgalmakban. Csatlakozni akart a Magyarországon harcolt lengyelekhez, de a szabadságharc leverése ebben megakadályozta. Czartoryski legbefolyásosabb törökországi képviselője, Michał Czajkowski Viddinbe küldte őt, hogy az internált lengyeleket (és magyarokat) segítse. A krími háborút tábornoki ranggal fejezte be, s felvette a Szefer pasa nevet és címet, anélkül, hogy vallását meg kellett volna változtatnia. Annak következtében, hogy elsőként alapíthatott serföldét Egyiptomban, valamint jövedelmét a Szuezi csatorna részvényeibe fektette, óriási jövedelemre tett szert. Örökös nélkül halt meg. Gyűjteményének egy részét végrendeletileg Krakkó városára hagyta.

⁶⁸ A Nozdrowiczkyek 1250 óta birtokolták a Magyarország és Lengyelország határán fekvő Nozdrowiczot. [J. Burchard jegyzete.] Nosdrovic Trencsén vármegyében feküdt.

megmászott egy öt méter magas falat s óráját oltalmazandó a szájában tartva a vízbe vetette magát. Órei a mellvédre rohantak, s mivel holdfényes éjszaka volt, felfedezték, és puskatúz alá vették őt. Az úszó ember elmerült, s jóval odébb bukkant fel ismét; egy másik őrség felfedezte és rálőtt. Újból elmerült! Végül egy órai fürdőzés után a víz sodrával szemben úszva Pauliny elérte a táborunkat, amelyet alig húsz méter választott el a folyóparttól. Hajnali két óra tájban, nagy örömről a sátrunkba surrant, még mindig a görög kereskedő víztől csöpögő gönceiben. Tüstént átöltöztettük, s göndör fűrtjeit levagdosva más emberré vált.

Délelőtt kényelmesen pipázgattunk. A közöttünk üldögélő Edmundra, érzésünk szerint az édesanya se ismert volna rá. Jött a kormányzó pasa, aki a következőket mondta; „*Jó napot, Pauliny úr; kötelességem Önt letartóztatni. Hat ember áll a sátor előtt.*” Barátunk kénytelen-kelletlen követte őt.

Wysocki tábornoknak, a tábor parancsnokának, két napi purparléjába került, míg Paulinynek kieszközölte a kegyelmet.⁶⁹

A magyarok és az olaszok távozása

Egy napon hivatalos megbízással Viddinbe érkezett egy Hauslaub nevű osztrák tábornok; a pasa saját házában fogadta őt, s szabad mozgást biztosított neki csapaink között. Tudtuk, hogy őurasága mi járhatban van, s nem akadt tisz, aki tisztelgett volna neki. De távolságtartásunkat nem osztották azok a magyar katonák, akik élni akartak az általa felajánlott hazatérés lehetőségével.

Bulharyn tábornok szerint 5000 altiszt és közlegény, többségében magyar, és néhány galíciai dzsidás követte volna Hauslab tábornokot.⁷⁰ A közlegények közül csak a tiszt szolgák maradtak, s meg voltak győződve róla, hogy hűségükkel áldozatot hoznak feljebbvalóikért. Az ellenkező történet; e nemes lelkű férfiakat éppen az odaadásuk mentette meg. Azokat a szerencsétlen emigránsokat, akik az említett osztrák generális „*allerhöchste Gnadé*”-jában⁷¹ bízva éltek a közkegyelem csábító lehetőségével, mert úgy hitték, hogy hazatérhetnek övéikhez, kivétel nélkül osztrák büntetőzászlóaljokban soroztattak be.

Miután a szárd kormány diplomáciai lépéseket tett a szultánnal, hamarosan az olasz légió is elhagyott bennünket. Ez egy bámulatra méltón fegyelmezett és összekovácsolt kis csapat volt. Katonái az osztrák hadsereg itáliai sorozású állományának gyalogságából és könnyűlovasságából kerültek ki,⁷² akik Lombardia harcjerein nem tudtak honfitársaikköz csatlakozni.

Parancsnokuk, Monti ezredes, egy magas homlokú, érdemdús tiszt volt. Buzgó odaadással, kemény kézzel és előrelátó gondoskodással vezette a légiót. Eljárásaiban sajátos eszközöket használt; a törököket nem jellemezte különösebb akkurátusság az élelmiszerelosztást illetően. Egy napon elfogyott a takarmány. Monti nyeregbe parancsolta lovasait, Viddinbe vezette őket és csatarendben felsorakozott a kormányzó pasa háza előtt. Megjelenik egy tiszt: „*Mit óhajtanak?*” – „*A takarmányunkat.*” – „*Parancsra várunk.*” – „*Mi is.*” Négy óra elteltével, hogy a kínos helyzetet megoldják, az ezredes elérte, amit akart. Az olasz légió több alkalommal is élt e sikeres eszközzel.

⁶⁹ A cár tíz lengyel kiszolgáltatását kérte. „A levél hangja fenyegető, sértő; többek között kinyilatkoztatja, hogy egyetlen egyénnek elszökését vagy elszöktetését Viddinből, kénytelen volna casus bellinek tekinteni.” Andrassy gróf levele Kossuthnak. Konstantinápoly, 1849. szeptember 11. [J. Burchard jegyzete.] Andrassy levélét Hajnal István közölte. *Hajnal István: A Kossut-emigráció Törökországban.* Budapest, 1927. I. k. 468–470. o. és *Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból.* S. a. r. *Závodszy Géza.* Budapest, 1977. 43–45. o.

⁷⁰ Hauslab, Franz, lovag (1798–1883), cs. kir. ezredes, 1848. június 18-tól vezérőrnagy, az 1849. évi nyári hadjáratban a magyarországi hadsereg tüzéparancsnoka. 1849. okt. 16-tól altábornagy, később a cs. kir. I. hadsereg tüzérségi főigazgatója, 1861-ben tiszteletbeli, 1865-ben tényleges tábornagy, 1868-ban nyugalmazták. 1849. okt. 12-én érkezett Viddinbe, hogy a kimenekült katonákat, elsősorban a közlegényeket és altiszteket hazatérésre bírja, meggyevezve, hogy a besorozást nem kerülhetik el. Ugyanez vonatkozott az osztrák hadseregben korábban nem szolgált tisztekre is. Több mint kétezer ember szállt a visszatérő hajóra – köztük mintegy negyven (más adat szerint több mint száz) – lengyel.

⁷¹ A kegyelem ígéréte a császár tudtával történt. [J. Burchard jegyzete.]

⁷² Eredeti állománya: a Zanini gyalogezred 4 százada; a Ceccopieri gyalogezred 4 százada; a Cress könnyűlovaszerzed 400 lovasa. [J. Burchard jegyzete.] A valóságban az olasz légió egy teljes zászlóaljából (697 fő), egy csonka zászlóaljából (280 fő), egy 57 főt számláló lovasszázadból állt. Erdélyben harcolt még két olasz század, s Nagyváradon működött egy olasz különítmény. 445 fő hagyta el Magyarországot, 1850 márciusáig 220-an tértek vissza a Habsburg Birodalomba, s Gallipolín át 198 fő hajózott át Itáliába. A többiek meghaltak vagy áttértek az iszlámra.

Emlékszem egy mulatságos esetre, amely a Görgei fegyverletétele utáni szomorú visszavonulásunkat szerfelett felvidította. A török határ felé meneteltünk, hogy elkerüljük a schwarzgelbek előtti megalázó kapitulációt. Elértük Karánsebest, ahol egy magára hagyott őrségre bukkantunk, melynek két főhadnagy volt a parancsnoka. Monti néhány lépésre az őrhelytől, a mi útvonalunkon felfedezett egy útjelző táblát az alábbi felirattal: „*A gyvák útja*”.⁷³ Az ezredes az őrhelyhez rúgta, lepattant a nyeregéből és a kunyhóban termett: „*Kinek a műve az a felirat?*” Egy előkelő mozdulattal máris lerántotta a bal kesztyűjét, és a földre dobta. Egy öreg altiszt fölvette a kesztyűt, előírásosan tisztelgett és az alábbi szavak kíséretében nyújtotta át az ezredesnek: „*Ezredes úr, elvesztette a kesztyűjét.*” Kitért a nevetés, és ez lehetőséget adott a magyarázkodásra. A hegyvidék ezen isten háta mögötti szegletében mit se tudtak a nemrégiben lejátszódott fájdalmas eseményekről.

Viddini táborozásunk vége

Létszámunkat nem csupán a magyar és az olasz katonák távozása csökkentette. A tizenkét hónapos hadjárat fáradalmi által kimerített, inséget szenvedett, s a táborunkat nyugat felől karéjozó mocsarak mérgező kigőzölgései kitért emigránsok körében szörnyű kolerajárvány tört ki, amely már Magyarországon is felütötte a fejét.

Egyetlen közeli barátom se esett neki áldozatul, de a veszteség oly méreteket öltött, hogy az ember érzéketlenné vált irányában. Emlékszem egy tisztünkre, aki egy napon e szavakkal fordult hozzánk: „*Kínos, hogy a negyedik wishtezőnknek éppen most kellett meghalnia.*”

Az egészségügyi szolgálat rávette a törököket, hogy a városban szállásoljanak el bennünket. Engemet öcsémmel és Kabath főhadnaggal együtt Anatólia egykori kormányzójánál helyeztek el. Háza bizonyos szempontból rendkívül takaros volt; mindent faragott faburkolat borított, de egyetlen bútorra se akadunk benne. Emlékszem, hogy alapincézett volt, mert Kabath kissé rakoncátlan lova egy napon lebandukolt oda.

Az öreg pasa, ki velünk szemben rendkívül előzékeny volt, péntekenként meghívott a társaságába a párnákkal körberakott verandára. Kikötötte kedvenc lovát egy rúdhoz, gyönyörűen kivarrt sabrakot borított rá, s néhány órát töltöttünk azzal, hogy társalogva és csibukolva bámultuk a szép állatot. Házigazdánk gyakran kilovagolt velünk. Mígnem parancs érkezett, hogy az emigránsok menjenek Sumlába. Két hónapi tétlenség után mindenki szívesen maga mögött hagyta Viddint.

Viddinből sumlába

Demiński tábornok Zamoyski ezredessel egy kocsiában tette meg az utat. Utóbbijuk csak ritka energiájának köszönhetette, hogy megroppant egészségi állapota nem fordult betegségbe.

A szokásos társasághoz utunk során több ízben csatlakozott Szefer pasa barátunk, aki végül búcsút vett tőlünk, hogy fényes kísérettel Konstantinápolyba menjen. Csak egy ízben láttam őt viszont, még pedig *Madeleine* utcai előkelő lakosztályában, de beszélgetésünk rövid volt. Feküdt, amikor dél körül szobájába léptem. Kinyitotta a szemét és felderülten mondta: „*Hogy-hogy, te vagy az Gyula?*”⁷⁴ és elaludt. A sors szeszélye nem engedte, hogy még egyszer viszontlássuk egymást. Öcsém szerencsésebb volt, mivel a gróffá avansált Władysław Kościelski Magyarországon telepedett le, és Szentgotthárd közelében megvette az előkelő Bertholdstein-kastélyt.⁷⁵ 1901-ben bekövetkezett haláláig fényűző életmódot folytatott, de a fejedelmi laktól elütő luxus, ahol a kelet kincsei keveredtek azzal az igyekezettel, hogy fürdő-kaszinót alapítson, bántotta Gusztáv ízlését és a művészi természetességről vallott felfogását.

⁷³ A német nyelvű táblát – „*Rennweg der Feigen*” – az orsovai dandárban szolgáló Jasics (Jasić) Pál őrnagy akasztotta ki, s Wysocki tábornok vetette le. *Veress Sándor: A magyar emigratio a Keleten.* Budapest, 1878. I. k. 11–12. o.

⁷⁴ Az eredeti francia szövegben is Gyula szerepel – a *fordító* megjegyzése.

⁷⁵ Kościelski az Ausztriában, Stájerországban fekvő Bertholdsteinben telepedett le, amely valóban nem messze fekszik Szentgotthárdtól. Ott halt meg 1895-ben. (Más adat szerint 1905-ben.)

Kościeski távozása után, aki Szófiának fordította kocsija rúdját, utunk Bulgárián, a később híressé lett Plevnán vezetett keresztül.⁷⁶ Mindenütt török dzsidásaink alkották kíséretünket, így nem tudtam körbenézni azokban a városokban, amelyeken átkeltünk.

Rendszeresen juttattak némi zsoldot, abrakot és ételmezt, vagyis egy porció rizst.

Szabályos térközökkel elválasztott kis csoportokban, lassan haladtunk. Török dzsidásaink vezettek és követték minket. E lovaskatonák kötelezték a szegény bolgárokat, hogy szolgálatunkra legyenek. Ősztökélésükre kedvtelve használtak botot. Egy napon Wysocki tábornok észrevett egy libákat, őriző parasztot, odaintette kíséretünk egyik dzsidását, kérve, hogy vásároljon neki egy szárnyast. A lovas fogott egy kis botot, megforgatta, elengedte, majd odafutott fölszedni a libát, hogy átnyújtsa a tábornoknak, aki néhány pénzdarabot nyújtott felé, de a török beszédes mozdulatokkal adta tudtára azt, hogy „*Bolgár!*”, s mint ilyennek nem jár fizetség. Szegény paraszt nem kapta meg a pénzt és a dolog fölött ugyanúgy csodálkozni látszott, mint a dzsidás.

Azokat a helységeket, amelyeken áthaladtunk, ugyanúgy rőzsekőteg-kerítéssel övezték, mint Szerbiában. Ezek nemegyszer földbe ásott falvak voltak, s 500 méter távolságon túlról már nem lehetett észrevenni. Azon az előnyön kívül, hogy a bolgárok nemegyszer így akartak megszabadulni a török martalócoktól, a fától megfosztott vidék dermesztő hideg telével szemben is oltalmazott. Földbe vájt kunyhót már Orsova és Viddin között is találtunk. Minden ilyen házba néhány lépcsőfokon leereszkedve lehetett bejutni. A bejáratot cserje álcázta. A földbe ásott házat két-három helyiség; ezek egyikében rendezték be a tűzhelyet. A bolgárok rendkívül kedvesen fogadtak bennünket esténként. Velük együtt szorosra vont gyűrűként ültük körbe az óriási rizses üstöt, és ettük a piláfot. Kanalunkat a rizsbe vájtuk, lábunkat féloldalasan ülve a körön kívül hagytuk. Házigazdáink nagyon tiszta, vastag takarót vagy prémet terítettek le. Rejtkehelyük legjobb szobáját bocsátották rendelkezésünkre, s hátat fordítva nekünk elnyúltak az egyetlen tűzhely közelében álló falócákon.

Néhány napi járőrföldre Sumlától Gusztávval együtt utasítást kaptunk, hogy a menetoszlopot megelőzve készítsük elő a kvártélyokat. Jó úton mentünk, s minden fogatváltó állomáson friss lovakat bérelhettünk, amelyek kényelmesen poroszkáltak. Két török dzsidás kísért, akik a két napig tartó út során nem váltottak ruhát és szünet nélkül szívták hosszú, bűdös csibukjukat.

Megérkezvén Viddinbe, levettem magyar dolmányomat, amely a táborozás alatt alaposan kifakult. Egyik barátom új egyenruhát szerzett nekem; egy dzsidás fehér tiszti kurtkát. De miután öcsémrel együtt elszakadtunk a mieinktől, mindkettőnknek török köpenyt kellett öltönnünk, hogy elkerüljük a muzulmánok zaklatását, akik „*Gyáúr!*” kiáltások közepett kövel és sárral hajigáltak meg bennünket.

Sumla

Sumlában 1849 novemberétől 1850 márciusáig több mint négy hónapot töltöttünk. Az emigránsoknak alaposan kijutott a zord balkáni télből. Nem voltunk sokan, így mindnyájunkat, tiszteket, a lengyel légiót és a magyar tiszti szolgákat e városban szállásolták el.

Engemet Pauliny Edmund és Gusztáv társaságában egy díszesen faragott faházban helyeztek el, amely roskatagságában is kertvárosiasan festett. A melegítő parazsas rézkályha tüze ellenére rendkívül hideg volt a mi rosszul csukódó szobánkban, amelynek minden szegletét kétujjnyi hó fedte, amikor hazaértünk. Takarónkba burkolózva feküdtünk a földön, miközben a patkányok sorra mustrálgattak bennünket. Edmundnak még az arcát is körbeszimatolták, kellemetlen meglepetést kelteve álmában. Reggelente, amikor a tisztiszolga kinyitni jött a spalettákat, egyikünk káromkodva fölkelt, hogy ajtót nyisson neki. E mindennapi munkához, amelynek elvégzését kínossá tette a farkasordító hideg, továbbiak is hozzátartoztak; mindazok, amelyeket a szobánkban kifüggesztett napirend előírt.

⁷⁶ Az 1877–1878-as orosz–török háborúban az erődítésekkel övezett városnál Oszmán pasa csapati 1877. július 20-ától, közel öt hónapon át feltartóztatták a Bulgária belsejébe benyomulni akaró orosz és román hadakat.

A tisztek, magyarok és lengyelek, hogy együtt lehessenek, és könnyebben tölthessék el az időt, kantint szerveztek, amelyet a légio egyik katonája vezetett. A beszerzési források azonban nem tettek lehetővé változatos étkeket, amelyek mindig rizsből és bivalyszeletből, cukros ízű, émelyítően illatos húsból álltak. Konstantinápolyból hozattunk néhány húros hangszert, és így lehetővé vált, hogy a légio zenészeiből kvartetet szervezzünk. Egy másik multságunk kiötlése Bentkowski kapitány nevéhez fűződik, aki rendkívül derék tüzértiszt volt, s minden bizonnyal hősi halált halt az 1863-as lengyel felkelésben. Ő szellemidézéssel tartott bennünket izgalomban, s ennek során senkit se kímélt. Dembiński és Wysocki, akik homlokegyenest eltérő politikai elvet vallottak, meglehetősen ridegeknek mutatkoztak. „*Mit csinálnak a mi tábornokaink?*” – kérdezte a szellemidézésbeli társ. Mire egy emigráns így válaszolt: „*A halállal whisteznek*”, vagy lengyelül irodalmiasabban: „*Haszonnal*”.

Egy napon orosz emigráns érkezett Sumlában és a bolgárok megtudták tőle, hogy mi az ő távoli pártfogójuk, a cár ellen harcoltunk. Egyöntetűen úgy döntöttek, hogy kiakolbólintják vendégeiket. Este, amikor a kantinból hazatértünk, kis lámpásokhoz rögzített papíron tudatták velünk, hogy minden ház becsukódott előttünk, s csomagjainkat az ajtónál találjuk. A törökök, mint előrelátható volt, az ajtókat kinyitatták, s furkósbottülegekkel kényszerítették a bolgárokat, hogy csomagjainkat és nyergeinket visszavigyék a helyükre.

Sumla előkelőségei, olyanok, mint a portai kormányzó,⁷⁸ egyébként minden tekintetben több rokonszenvvel viseltettek irántunk, mint amilyet a viddini pasa tanúsított irányunkban.

Szenteste egy török ezredes nagyvonalú figyelmességgel több emigránst – Dembiński tábornokot, Zamoyski és Poniński ezredeseket, Fredro, Kabath és Kossak főhadnagyokat, öcsémet és engemet – meghívott a keresztény ünnep tiszteletére. Figyelmességére válaszul magunkkal vittük amatőr kvartettként, hogy adjanak neki vonós koncertet. Erre fel ő meg azt akarta, hogy hallgassuk meg ezrede zenekarát, amely jól felszerelt volt, s egy csehországi osztrák dirigálta. Az ezredesnek az a bizarr ötlete támadt, hogy rávegye a karmesterét, hogy ő maga is játsszék, és ötödikként foglaljon helyet a kvartettkben. Szegény művész tiltakozott, de a börtönbüntetés fenyegető árnyékában kénytelen-kelletlen előkereste a klarinétját. Időnként több-kevesebb gyönyörűséggel belefűjt hangszerébe, mi pedig csak nagy kinkeservvel tartottuk vissza nevetésünket, bár a bej ünnepélyes fejtartással adott kifejezést nagy megelégedettségnek.

Fredro főhadnagy, aki művészi szinten festett, saját portréjával akarta megajándékozni az ezredet. Szép akvarellt készített róla, amely szinpadias pózban, tüzesen ágaskodó lova hátán ábrázolta a bejt. Törökünk határtalan elragadtatásba tört ki, de aztán egyszerűen elkomorult, megszámolta a portrén látható uniformisa gombjait, s kiderült, hogy egyiket eltakarja tunikájának redője. Ezt nyomban szóvá is tette. A festő a valóságot megerőszkolva odapingálta a gombot, s az ezredes boldogsága ugyanolyan makulátlan lett, mint az egyenruhája. A tiszt annyira értékelt Fredro művészetét, hogy hamarosan megrendelte tőle hintója festményét is. Barátunk szabadkozott; tehetsége nem engedi meg, hogy másodosztályú művésszé süllyedjen.

Jan Alksander Fredro, a piros csákós dzsidások⁸⁰ főhadnagy alig húsz éves. Elbűvölő jellemű szellemiség és személyiségében előkelő, kedves bajtárs volt. Családjában katonák és irodalmárok egyaránt találhatóak. Apja, Aleksander Fredro a Lengyelországban oly termékeny és népszerű író, aki a mi Labiche-unk tehetségével és Molière hírnevével bírt, Napóleón hadjárata

⁷⁷ Władysław Bentkowski 1817-ben Varsóban született. 1843-ban Poznańban telepedett le s belépett a porosz hadsereg 5. tüzér dandárba. A berlini tüzértiszt iskolája elvégzése után főhadnaggyá léptették elő. 1849 májusában érkezett Magyarországra. Az 1849. júl. 20-i turai ütközetben hősi halált halt Wójcik főhadnagy után ő lett a légio lovasütegének parancsnoka. Bár részt vett az 1863/64-es lengyel szabadságharcban, nem halt hősi halált. 1887-ben, a poznańi Cegielski Iparvállalat igazgatójaként hunyt el.

⁷⁸ Halim pasa, altábornagy.

⁷⁹ Hogy az olvasó ne gúnyolja ki elhamarkodottan a török barbarizmust, megemlíthető, hogy ugyanez az eset Berliozsal is megtörtént egy koncerten, amelyet Pétervári nobilitásai körében vezényelt. [J. Burchard jegyzete.]

⁸⁰ J. A. Fredro a 2. dzsidásezred, vagyis a fehér csákós dzsidások főhadnagya volt.

taiban alezredes volt Berthier vezérkarában.⁸¹ Jan Aleksander Fredrónak később sikerrel játszották vígjátékait.⁸²

Őt, mint lovastisztet hidegvér jellemezett, jóllehet erősen rövidlátó volt. Fredro hadnagy egy este, felderítő őrzáratozás során dzsidásait megelőzve felkapartott egy dombra és ellenséges tábor fedezett fel. Az örök kirajzolódó körvonalából látszott, hogy senki sincs ébren. Fehér köpenyegükben beburkolózott osztrákokat fedezett fel, de egyetlen kiállított őrszemet sem. Fredro a dombhát fedezésében intett a lemaradt lovasoknak, hogy szegezzék előre a dzsidájukat. De továbbra sem észlelt semmiféle mozgást. Nem illet alvó embert ölni, s a fiatal tiszt harsányan felszólította az osztrákokat, hogy keljenek fel. Kiáltására megbolydult az előőr; a fehér formák megrázkódtak, és Fredro döbbenet látja, hogy egy disznófalka iszkol szét a szélrózsa minden irányába. Más alkalommal kis híján az ellenség fogságába esett, mert az osztrák gyalogság uniformisát összetévesztette a légió dzsidásaiéval.

Pauliny távozása

Edmund Paulinytól látogatást tett az osztrák konzulátus egy titkára; apja megüzente neki, hogy keresse fel a konzult, és írásban fejezze ki sajnálkozását amiatt, hogy részt vett az Ausztria ellenes felkelésben. E formalitásnak eleget téve Edmund, úgymond, minden megkötés nélkül Konstantinápolyba távozzhat. Barátom természetesen visszautasította azt, hogy ilyesmit aláírjon. A konzul minden bizonnyal beszámolt javaslata kudarcáról déoud Pauliny bejnek. Erre értesítette fiát, hogy felhatalmazza; minden megkötés nélkül keresse őt fel, s ezzel egyidejűleg hajóládányi elegáns ruhát, mosdó- és pipercikket küldött neki. Valamennyi barátunk sietve megjelent, hogy számba vegye e gazdagságot, és gyönyörűségét lelje a régóta elfelejtett luxuscikkekben.

Edmund búcsút vett tőlünk és egy-kettőre Konstantinápolyban termett. Talajfeltárási megbízást járt ki a török kormánytól a Van tóhoz. A veszedelmes és hosszú utazás célját sikerrel teljesítette, de a kurdok felkelése miatt, tüzéséggel megerősített kíséretet kellett magával vinnie. Mérnök-ként hajózott át Szardíniába, ahol az ottani bányákban nyert alkalmazást, s végül belépett a szárd hadseregbe. A Marsalai Ezer szicíliai partraszállása után Pauliny Garibaldi vezérkari főnöke lett.⁸³ Később néhány olasz tiszttel egyiptomi küldetésnek tett eleget; de rövidesen vissza kellett térnie, mivel az európai diplomácia megakadályozta az ismaili tervet. Edmund kijárta, hogy az olasz hadsereg katonái állományaiba kerüljön. A királyi csendőrségnél szolgált, és alezredesként Milánóban vonult nyugállományba. Életem e hűséges barátjával gyakran találkoztam Olaszországban, Franciaországban, Svájcban. Edmund Pauliny 1902-ben halt meg. Ippolito Pederzollinál⁸⁴ megindító szavakat vésett a sírkövére: „ezen igaz és erényes emberről, e vitéz katonáról, minden tudományágban jártas tudósról, filozófusról, keresztény emberről, a szó legfennköltebb és legmagasztosabb értelmében nemes emberről, aki úgy halt meg, ahogy élt, és úgy élt, ahogy gondolkodott, lovagias jellemére büszke függetlenségben.”

⁸¹ Fredro, Aleksander (1793–1876), a XIX. század legjelentősebb lengyel drámaírója. 1809-ben két bátyjával együtt önként jelentkezett a Varsói Hercegség 2. ulánuszredébe, amelynek egy év múlva főhadnagya lett. Az 1812-es oroszországi hadjáratban az 5. lovas vadászrezredben adjutáns-kapitány. Az 1813–1814-es hadjáratokban Louis-Alexandre Berthier vezérkari főnök törzsében szolgált. 1815-öt követően visszatért Galiciába, s Bieńkowa Wisznia-i birtokán gazdálkodott és vígjátékokat írt, amelyek közül többet már az 1830-as években Magyarországon is bemutattak. Jean-Baptiste Poquelin, írói és színpadi nevén Molière (1622–1673), francia drámaíró, a modern komédia megteremtője. Eugène Labiche (1815–1888) a XIX. század egyik legnépszerűbb francia drámaírója volt.

⁸² Műveit még játszzák Lengyelországban, nevezetesen Az egyetlen lányt. [J. Burchard jegyzete.] 1867 után játszott egyfelvonásosai (Reggeli előtt, Az egyetlen leány) Magyarországon is népszerűek voltak.

⁸³ Giuseppe Garibaldi (1807–1882), 1067 önkéntesével, köztük több magyarral, 1860. május 11-én szállt part a nyugat-szicíliai Marsalában, hogy harcot indítson a nápolyi Bourbonok ellen. Ezzel kezdetét vette az Olaszország egységéért folytatott harc döntő szakasza. A szakirodalom nem tud arról, hogy Pauliny bármilyen állást is betöltött volna Garibaldi mellett.

⁸⁴ Pederzollinál, Ippolito, (1839–1902), republikánus, antiklerikális szellemű író, újságíró, politikus. Híve Mazzininak és Bakunyinnak. Élharcosa az olasz egységnek.

Bem tábornok

Egy napon abban a meglepetésben volt részünk, hogy láttuk a Sumlába érkező Bem Józsefet, aki kimeríthetetlen energiája és megannyi hőstette révén hihetetlen köztiszteletnek örvendett.

Az nem felelt meg az igazságnak, hogy ő a Legfelségesebb Szent Szűz Mária szent fia lett volna, mint ezt katonái gondolták róla, sem pedig maga az ördögfi, mint ezt a félrevezetett oroszok gyakorta állították. Nem tudta megállítani a csatatéren zúgó lövedékeket, mint ahogy a hadifoglyok, állításuk szerint, látni vélték, megtévezve azzal, hogy röptükben elkapja a golyókat és visszaszórja őket az oroszokra. Az azonban tény, hogy neve megkétszerezte csapatainak az erejét. Egy napon, kis híján kozákok kezére került, akik közrefogták, mire ő hidegvérrel vetette oda nekik: „*Hogy merészeltek Bemhez nyúlni?*” – és az oroszok végül eltűntek.⁸⁵

E vakmerő partizánparancsnok 1794-ben született Galíciában. Családja Csehországi származású volt, de háromszáz éve lengyel honos nemes lett. Tizenhét éves korában, a katonai iskolát kijárva első haditettét a lovastüzérségben Davout majd Macdonald parancsnoksága alatt az oroszországi hadjárat idején hajtotta végre.⁸⁶ A következő esztendőben Dancka védelmében szerzett érdemeiért a Becsületrend tiszti keresztjével tüntették ki. Belépván az 1815-ben szervezett kis lengyel hadseregbe, tüzérségi tanfolyamokat vezetett Varsóban, több tanulmányt tett közzé a *Congrève rakétákról* és a *gőzgépekről*. Az örökösen gyanakvó orosz helytartó több ízben leszerelte.⁸⁷ 1830-ban, mint őrnagy, ragyogó haditetteket hajtott végre a tüzérséggel, és döntő módon járult hozzá az iganiei sikerhez. Az osztrolenkai diadala után ezredessé léptették elő, majd megtették az egész tüzérség főparancsnokának. Babért aratott a wolai sáncok legendás védelme során, ahol nagybátyám, Wojakowski, Napóleon nagy háborúinak másik veteránja, az egész ezredével odaveszett.⁸⁸ E kilenc hónapig tartó küzdelem végén, az iszonyatos orosz túlerőn vett megannyi győzelem után, amidőn a második nap Varsó másodszori bevételével ért véget, Józef Bem Franciaországba menekült. Műszaki és hadászati tanulmányokkal, tehetségesen művelt festészettel, európai utazásokkal teltek a számkivetettség évei. Bem, aki egyetlen pártba se lépett be, 1848-ban Lembergben, majd a felkelt Bécsben található, szerét ejtve mindig annak, hogy a Galíciát elnyomó osztrák kormány ellen küzdjön. De a magyarországi háború nagyobb tevékenységi terepül szolgált neki, és novemberben a lengyel tábornok felajánlotta szolgálatait a Magyar Királyság kormányzójának, Kossuth Lajosnak.

Erdélyt 20 000 osztrák s megannyi oláh és szász lázadó banda tartotta megszállva. Bem magára vállalta visszavételét. Csak 8000 emberrel kezdte meg a hadjáratot, de mint mondta, az osztrákoknak van tüzérségük, s így elláthatják őt ágyúval. A tábornok átkel a hegyeken, elfoglalja Kolozsvárt, magához vonja a székely-magyarokat, és az országon át erőltetett menetben ide-oda cikázva mindenütt jelen van, s hol rajta üt az összevont ellenséges erőkön, hol a maga koncentrált erőivel áll ellent az ellenségnek.⁸⁹ Január végén 6000 orosz kel át a Kárpátokon és megszállja Délkelet-Erdélyt, de Bem

⁸⁵ Ez a legenda inkább az 1849. febr. 7-i szászvárosi ütközetben gyökerezik, ahol Bem lovaglóostorával csépelte és lengyelül szidta az őt körbefogó galíciai sorozású császári katonákat. Tény azonban, hogy az 1849. aug. 6-i nagycsúri ütközetben egy orosz ulánus fogta el kis híján Bemet.

⁸⁶ Davout, Louis-Nicolas (1770–1823), 1805-től a Császárság marsallja. Az Oroszország elleni hadjáratban Bagration ellen működött, a borogyinói csatában megsebesült. Macdonald Alexandre (1765–1840), Franciaország marsallja. Az oroszországi hadjáratban a X. hadtest parancsnokaként a Baltikumba bevonult francia csapatok parancsnoka. Hozzá volt beosztva Bem főhadnagy ütege, aki Rigánál kitüntette magát: hús tüzérével megrohant egy hetven fős ellenséges őrhelyet, s ötven foglyot ejtett.

⁸⁷ 1815 és 1825 között Bemet valóban többször mellőzték, de a röppentyűfejlesztésben elért eredményei miatt nem tudták nélkülözni, s ezért az őt lecukátó Konstantin nagyherceg helytartó végül mindig visszahelyezte katonai állásába. 1826 januárjában végleg leszerelt a Lengyel Királyság hadseregétől, s Galíciába, Lembergbe költözött át, ahol nagybátyja, Jakub Bem püspök volt. 1831 márciusában csatlakozott a felkelt Lengyel Királyság hadseregéhez, amelyben őrnagyként a 4. lovas üteg parancsnoka lett. Az ápr. 11-i győztes iganiei csatát ő kezdeményezte, amiért alezredessé nevezték ki. A május 26-i osztrolenkai csatában a lengyel hadsereget megmentette a szétveréstől. Jún. 4-én léptették elő ezredessé és nevezték ki a tüzérség főparancsnokává. Aug. 22-én lett tábornok.

⁸⁸ Varsói egyik legfontosabb erődítményét 1831. szept. 6-án foglalták el Paszkevics csapatai. Az erőd védelmében a 10. gyalogezred szenvedte el a legnagyobb veszteségeket, parancsnoka, Piotr Wyoscki őrnagy súlyosan megsebesült, az erőd parancsnoka, Józef Sowiński tábornok pedig elesett.

⁸⁹ Bemnek egy nyomtatásban közzétett parancsa rendkívül felbosszantotta ellenfeleit; ebben ugyanis nyomtatékosan megparancsolta katonáinak, hogy ne löjjenek az osztrák generálisokra; a magyar erők parancsnokai semmi szín alatt ne lövessék az ellenséges hadsereg parancsnokait. [J. Burchard jegyzete.]

tábornok alaposan megszervezi a székelyeket, s az oláh meg a szász vidékekről is szép számmal von magához önkénteseket. Azonnal az osztrákok ellen fordul, színelte visszavonulással nyugat felé csalja Puchnert, és a Piski hídnál, majd Alvinc közelében február 9-én és 10-én vereséget mér rá. Ezt követően északon Malkowski és Urban osztrák tábornokok csapatait támadja meg, és a Kárpátokon átszorítja őket Bukovinába. Bem ezt követően Galiciát veszélyeztetni elővédjével, de közben egész Erdélyen erőltetett menetben átvágva az oroszok ellen vonult, akik a déli területet tartották megszállva; kikerülte Puchner Gyulafehérvár körül összevont nagyszámú osztrák hadát, megtámadta Engelhardt orosz tábornokot, kemény küzdelem árán birtokba vette Nagyszebent, és az oroszokat a Kárpátok felé úzta. Puchner az oroszok segítségére sietett, de túl későn érkezvén őt érte heves támadás, amelynek következtében a Vöröstoronyi szoros felé menekült. Bem az oroszokhoz hasonlóan az osztrákokat is Havasalföldre kergette.⁹⁰ Erdély felszabadult, védelmét jól megszervezett erőkre bízva márciusban Bem is részt vehetett Arad ostromában és a bánsági hadjáratban.

Az osztrákok nyáron megújuló támadása és a jelentős orosz erők offenzívája, amelyhez a Kárpátok átjáróit megnyitó oláhok és szászok árulása is társult, Bemet visszaszólította Erdélybe. Szerencsés ütközetekkel sikerült a szövetségesek egyesülését megakadályoznia, de nem kapott erősítéseket, így július 31-én Segesvárnál legyőzték. Az üldöző ellenségtől elszakadva támadást intézett Nagyszeben ellen, amelyet rohammal bevett. Ez alatt mind Erdélyben, mind Magyarországon egyetlenlenné vált a küzdelem. Kossuth a Bánságba szólította Bemet és kinevezte főparancsnoknak.

Én első ízben a temesvári csata napján láttam őt, amint éppen Dembiński tábornokhoz lép és közli vele, hogy átveszi hadseregének parancsnokságát.

Igazi kíváncsisággal fürkésztem a legendás hőst, a partizánvezérek mintaképét, akinek neve csapatainak körében és Európában egyaránt híres volt. Külsőleg, köznapi vonásaival, esetlen mozdulataival, bizonytalan járásával inkább jelentéktelen ember benyomását keltette, mintsem olyanét, aki tetteikészségével, vakmerőségével, katonát teremtő, fegyvelmező határozottságával csodálatot kelt. Fekete atillát és fehér strucctollal díszített puha kalapot viselt. Roncsolt félkezét selyemkendőbe fászlították. Bizonyára szelíd, jó járású lovat adtak alá. A fáradtságtól és betegségektől meggyötört testű Bem nem könnyen szállt nyeregbe. Sebei és törődöttségei csaknem megbénították őt; sem a lovát, sem a lábát, sem a kezét nem tudta tetszése szerint mozgatni. Egy huszár alkotta kíséretét, aki a tábornok intésére ostorával rácsapott a ló temporára, hogy élénkebb mozgásra ösztökélje.

Dembiński rá akarta venni, hogy csak az utóvédet állítsa csatasorba. „*Nem lehet folyvást visszavonulni!*” – válaszolta nevetve. – „*Ne kezdj csatába!*” – „*Azt hiszed, félek?*” – és e szavakkal Bem, a vezérlő tábornok, ügetésre fogta lovát, mivel az osztrák dzsidasok erősen megközelítették, s úgy tetszett, hogy a nyomukba eredve beérnek bennünket. „*Adok egy jó tanácsot*” – ismétli Dembiński – „*Fogadd meg.*”

Délután négy óráig, úgy tetszett, hogy Bem győz. Ahelyett, hogy kihasználta volna az elért sikert, és folytatta volna a módszeres visszavonulásunkat Erdély felé; megújította támadását, és ezzel teljes egészében eldöntötte a hadsereg sorsát, amely már gyenge volt és teljesen széthullott.⁹¹ Veresége a háború végét jelentette.

De Bem nem roppant össze; ellenkezett a természetével, hogy beletörődjék a vereségbe. Hadserege széthullott, Görgéi megadta magát az ellenségnek. A lengyel tábornok jobb vállcsontját

⁹⁰ Bem erdélyi működésének vázlatos leírása részleteiben pontatlan. Felső-Erdély felszabadítása után Bem számára a legfontosabb cél az osztrák főhadparancsnokság székhelyének, Nagyszebennek elfoglalása volt, amely egyúttal a szász és román ellenforradalmi mozgalom központjának is számított. Ez csak 1849. március 11-én sikerült Bemnek, amikor az őt Segesvárnál bekeríteni manőverező Puchnert megtévesztve váratlanul a város alatt termelt, majd négy nappal később a Vöröstoronyi-szoroson át Erdélyből is kiszorította Szkarjatyin Grigorij Jakovlevics ezredes Nagyszebent korábban megszállva tartó orosz helyőrséget. Engelhardt Nyikolaj Fjodorovics (1799?–1856) tábornok orosz különítménye március 19-én őrítette ki Brassót és vonult vissza Havasalföldre, miközben aznap az osztrákokra Bem vereséget mért Feketehalomnál. A győzelemsorozat előzményeként Bemnek február végén ki kellett verni Beszterce-vidékéről Karl Urban (1802–1877) ezredes Bukovinából betört csapatait. Malkowski Ignaz Dammwalden altábornagy 1849. ápr. 22-én Havasalföldről betört a Temesközbe, ahonnan május 15-re szorította őt ki Bem.

⁹¹ A vereség egyik oka az volt, hogy Dembiński elmulasztotta Bemet arról tájékoztatni, hogy a tüzérségi lőszerkészletet elküldte a további visszavonulásul kijelölt útvonalon Lugos felé. Dembińskinek nem állt szándékában Erdélybe vonulni.

kificamította a temesvári csatában, de ő a kocsiját Lugosnak fordította, hogy egy új hadjárat indítása céljából élére álljon azoknak a csapattöredékeknek, amelyek ott összegyűltek. Nem telt bele sok idő és oláh parasztoktól körülvéve magára maradt Katona ezredessel, ki Magyarország e vidékén született, s a török határig kigyózó hegyi ösvényeken kísérelője és vezetője volt a dicső menekülésnek.

Bem tábornok népes vezérkartól és kísérettől övezve Sumlában jelent meg ismét körünkben.⁹² A szultán készségesen elfogadta egy ily tekintélyes férfiú szolgálatait, és amikor Ausztria meg Oroszország követelte egy osztrák Lengyelországban született külföldi kiadatását, Bem, az orosz-lengyel-honos tábornok úgy vélte, hogy a törökök soraiban még, akár utóljára, alkalma lehet nemzete elnyomói ellen küzdeni. Bem fölvette az iszlámot, s új hitsorsosaitól a Murád pasa nevet kapta. „Megértem, – mondta neki Zamoyski ezredes – *hogy az ember minden áldozatra képes a hazájáért, de hogy a vallásának is háttal fordítson!*” – „*Az én vallásom; a hazám!*” – felelte a tábornok.

Konstantinápolyba ment, ahol egy ideig az ottomán hadsereg átszervezését irányította, s onnan egy idő eltelte után Aleppóba küldték. Közismert, hogy 1850 novemberében, néhány héttel a halála előtt, a szíriai keresztények védelmében sikerrel lépett fel a muzulmán drúzokkal szemben.⁹³

A keresztények és a törökök

Több magyar és lengyel emigráns állt török szolgálatba. Némelyikük ugyanúgy felvette az iszlámot, mint Bem. Andrassy Gyula gróf, aki Magyarország konstantinápolyi képviselője volt,⁹⁴ s ki egy ideig oly nagy szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchiában, azt tanácsolta, hogy így támasszanak akadályt az orosz és az osztrák kormánynak.⁹⁵ Abdul Medzsid szultán⁹⁶ rendkívül nagy tekintélyt szerzett magának azzal, hogy nem engedett a ránehezülő fenyegető nyomásnak. A dívánban az alábbi híres nyilatkozatot tette. „*Allah hatalmas, én bízom oltalmában, ha el kell vesznem, vesszek becsülettel; nevémen ne ejtsen foltot a vendégszeretet törvényének megszegése, s az sem, hogy a szerencsétleneket, akik nálam oltalmat keresnek, kiszolgáltatom ellenségeik bosszújának. Történjék bármi is, számíthatnak rám. Nem szolgáltatom ki őket. Ez az akaratom. Így legyen. Készüljetek fel a védelmükre!*”⁹⁷

A magyarok közül Kmety tábornok,⁹⁸ báró Stein ezredes, Nemegyei és Orozdy alezredek kaptak török állampolgárságot.⁹⁹ A lengyelek közül Zarzycki ezredes, Józef Woroniecki alezredes és Tabaczyński kapitány lettek muzulmán.¹⁰⁰

⁹² Bem tábornok Viddinben 1849. szept. 19-én vette fel az iszlámot és lett Murád pasa. November 20. után érkezett Sumlába, ahol a város pasája katonai díszszemlét rendezett a tiszteletére, amelynek vezényletét Bemre bízta. Ez kiváltotta az orosz és osztrák diplomaták tiltakozását.

⁹³ Bem 1850. febr. 24-én hagyta el Sumlát, s március második felében érkezett Aleppóba, amelyet októberben mentett meg a beduinok támadásától.

⁹⁴ Andrassy Gyula (1823–1890) 1848 októberétől a Zemplén megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj parancsnoka. 1849. máj. 19-én a magyar kormány isztambuli megbízottja és számfeletti honvéd ezredes. A császári hadbírósg távollétében jelképesen halálra ítéli és jelképesen kivégzi.

⁹⁵ Andrassy 1849. szeptember 11-én Kossuthnak írott levele, amelyet a Neue Wiener Tagblatt 1901. április 3-án tett közzé. [J. Burchard jegyzete.]

⁹⁶ Abdul Medzsid I. (Abdülmecid I.) (1823–1861), 1839-től a Török Birodalom szultánja.

⁹⁷ Idézet a Kossuth által 1880-ban írt Visszaemlékezések és irások számkivetéséből című művének előszavából. [J. Burchard jegyzete.]

⁹⁸ Kmety György (1813–1865), Gergei feldunai seregében szolgál. Többször kitünteti magát. 1849. jún. 26-tól tábornok. Törökországban Iszmail pasa néven belép a török hadseregbe, de nem veszi fel az iszlámot. Részt vesz a török hadsereg modernizálásában. A krími háborúban Karsznál kitünteti magát.

⁹⁹ Stein Miksa (Maximilian) (1814–1858), 1849 márciusától ezredesként a hadügyminisztériumban dolgozik, majd április végétől a gyulafehérvári ostromsereg parancsnoka. Kossuth Viddinben tábornokká lépteti elő. Ferhád pasa néven vezérőrnagy lesz a török hadseregben. Nemegyei Bódog (1826–1896 után). 1849 áprilisától őrnagyként Dembinski altábornagy törzsében szolgál, a IX. hadtest vezérkari főnöke. 1851-ben az Egyesült Államokba távozik Törökországból.

¹⁰⁰ Woroniecki, Józef (1807–1885) 1848. dec. 27-én Kossuth alezredesnek nevezi ki, s megbízza Máramaros védelmével. Később Erdélyben működik. Törökországban áttér a mohamedán hitre, s Jusuf bej néven ezredes lesz a török hadseregben. Zarzycki Dionizy (1821–?) 1849 februárjától Bem parancsa alatt szolgál. Jún. 21-től alezredes. Törökországban áttér a mohamedán hitre, s elkíséri Bemet Aleppóba. Később Oszmán bej néven a török hadsereg ezredese. Tabaczyński, Józef, a lengyel légio 1. dzsídázredében főhadnagy. Törökországban áttér a mohamedán hitre, s elkíséri Bemet Aleppóba.

Ugyanez történt az 1831-es lengyel háború után is. Dembiński tábornokot, François Szemioth őrnagyot, a samogitai partizánok¹⁰¹ rettenthetetlen vezérért Egyiptom nem szolgáltatta ki.¹⁰² Atyám egyik fivére, a kaliszi kadétiskola növendéke, ki századosként részt vett az orosz–török háborúban, majd őrnagyként az 1831-es lengyel szabadságharcban, később szintén török szolgálatba állt. Az ottomán hadsereg még e kor oly régi harcosából állott, mint Sadyk-pasa, alias Czajkowski, Czartoryski herceg egyik ügynöke, ki az oroszok ellen lengyel és török csapatok élén tűnt ki.¹⁰³ Megemlíthető még Skander-bej is, akivel Pesten Dembiński tábornok társaságában találkoztam, s akit Sumlában is gyakran láttam.¹⁰⁴ Ő még rendelkezési állományban volt, egyszerű tunikát, vagyis egy sor gombos fekete sztambulint-t viselt, de a felét ezredesi rangjaként kerek ezüstlemez díszítette. Skander bej rendkívül egykedvű ember volt. Egy alkalommal, amikor velünk csibakolva a szőnyegen hevert, véletlenül bátyámra terelődött a szó. Gusztávra pillantva ezeket mondotta: „*Té nagyon hasonlítasz atyádra, kit Egyiptomban alkalmam volt megismerni.*” Tudtomra adta, hogy nagybátyám, kiről semmi hírt nem kaptunk, tábornoki poszton hadosztályt vezetett a nisíbi csatában. Núbiát kormányozva mindvégig reménykedett az Oroszország elleni háborúban. Végül kikötött a pusztába.¹⁰⁵

Érthető volt 1831-ben és 1849-ben a Porta vagy Egyiptom szolgálatába állott lengyelek buzgólkodása. A törököknek a muszkák maradtak meg kéréllhetetlen ellenségüknek, s egy idő után, úgy tetszett, hogy Mohamed Ali háborúra készül Oroszország ellen. Egy népszerű mondás jól kifejezte ezt az eszmét: „*Tovább marad meg ősi ellenségnek, mint amíg Lengyelország visszaszerzi szabadságát.*”

A török hadsereg

Władysław Zamoyski ezredes ugyanezen reményektől vezérelve szeretett volna egy, a szultán szolgálatában álló *lengyel légiót* szervezni. Megpróbált rávenni, hogy fivéremmel együtt lépünk be soraiba, de kérését kellő időben elutasítottuk. Középről láttam ugyanis a török hadsereget, s tiszti karától nem voltam elragadtatva. Lelki szemeim előtt nemegyszer megjelent a viddini kormányzó segédtszije. Amikor a főnöke sétalovagolt, a szerencsétlen tiszt gyalog kísérte kezében tartva felettese csibukját, s minden igyekezetével azon volt, hogy lépést tartson a poroszkáló vagy ügető lóval. Hogy a ritmust el ne tévessze, a ló tomporán tartotta a kezét. Megesett, hogy éppen Sumlában teaüzünk Wysockinál, amikor egy, az ő szolgálatára beosztott török főhadnagy jelentkezik nála; tiszteleg, s annak ellenére mozdulatlan marad, hogy Wysocki tábornok egy intéssel magunk közé invitálja őt. Több hívó intés után hitte csak el nekünk, hogy miről van szó, mire azt kérte a tábornoktól, hogy lehúzhassa a csizmáját. A változatosság kedvéért egy magas rangú török tiszt próbált megnyerni Zamoyski ezredes tervének, felvillantva előttem azt a katonai rangot, amelyet kapnék. „*De én nem értem a nyelveteket – szabadkoztam –, így a török lovasság vezényszavait sem értem.*”

¹⁰¹ Samogitia (litvánul: Žemaitėjė), Litvánia tengerparti területe.

¹⁰² Szemioth, Franciszek (1802–1882), az 1830–1831-es szabadságharcban őrnagyi rangban partizánparancsnok Dembiński alatt, akinek egy ideig adjutánsa is. 1832-ben részt vesz Dembiński egyiptomi vállalkozásában.

¹⁰³ Czajkowski a Toutschai hidat védte egy lovasszázaddal három orosz zászlóalj ellen, s a Prutnál ő vezette Omér pasa, majd a besszarábiai hadtest elővédjét. [J. Burchard jegyzete.] Czajkowski, Michał (1804–1886) 1831-ben Karól Rózycki partizáncsapatában harcolt hadnagyként. Az 1840-es években A. J. Czartoryski Keleti Ügynökségének szervezője és irányítója. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Törökország pártfogásába vette a menekülteket. 1850 tavaszán ő is az iszlám felvételére kényszerült, s ettől kezdve Sadyk pasaként ismert. A krími háború alatt egy ideig Bukarest katonai prancsnoka. 1872-ben cári kegyelemben részesült.

¹⁰⁴ Iliński, Antoni Aleksander (1814–1861), az 1830–1831-es szabadságharcban a Litván-Rutén Légió hadnagya. 1844 után Czartoryski ügynökként Tulcsába küldi, hogy a nyekraszovista kozákokat megnyerje. 1847-ben Isztambulban bebörtönzik, s ekkor áttér az iszlámra, s Skander bej (vagy Muhamed Iskander Illahi) néven a török hadsereg őrnagya lesz. 1849. máj. 16-án szolgálatra jelentkezik Bemnél, aki Pancsovában őrnagyi rangban térparancsnokká nevezi ki. Júl. 16-án Bem a megalakítandó román légió főfelügyelővé nevezi ki. (A légió nem jön létre). 1855-ben Ferik pasa néven tábornok a török hadseregben.

¹⁰⁵ Lásd: Récits do Famille, I. [J. Burchard jegyzete.] 1839. jún. 23-án Mohamed Ali egyiptomi uralkodó és a Török Birodalom hadereje között vívott csata, amely az európai hatalmak által támogatott Török Birodalom javára döntötte el az 1839–1840. évi háborút.

Tüstént kész válasszal állt elő: „*Rendben van! Akkor katonarvos lehet. – Szó sem lehet róla. Az orvostudományhoz végkép nem értek.*”

Jóllehet a török tiszteket közepes szakmai színvonal jellemezte, csapataik, legalábbis a sumliaiak és a viddinié, kitűnő benyomást keltenek; az örök fegyverüket fél kézben tisztelgésre emelték, másik kezüket a homlokukhoz, a szájukhoz és a szívükhöz érintették, kétszer vagy háromszor is, attól függően, hogy akit üdvözöltek, milyen rangú volt. Gyönyörűen festett a gyalogság, amely zászlóaljakra tagoltan is összehangoltan működött, s előljáróik *Bir! iki! bir! iki!* hosszan elnyújtott harsány parancsszavaira ütemes léptekkel masírozott. A csapat, amikor bent az udvarokon gyakorlatozott, papucsot viselt. A kaszárnyaépületek hatalmasak voltak, alagsoraik a mi lovainknak is szárnyékul szolgáltak. A lovasság nagyszerű csapatnem benyomását kellette; harcoló ezredekre beosztva végezték az arcvonal-változtatásokat és a legkülönbözőbb alakzatfelvételeket is oly előírásosan és olyan elegáns könnyedséggel hajtották végre, amilyent én még egyetlen hadserben sem tapasztaltam. Emlékezetesek maradtak műlovaglásaik és ügétésben végzett gyakorlataik; a lovakat nagy gonddal, jó körülmények között tartották. Némileg testesek voltak ugyan, de ennek ellenére fürgék és szívósak, az akadályokat nem átugratták, hanem zergeügyességgel átmászták.

Ahmed pasa

Paulinyak apja, déoud úr közbenjárása megkegyelmeztek, s így visszanyerhette szabadságát. Ami a többi magyar és lengyel emigránsot illeti, sorsuk a Konstantinápolyban tartózkodó Andrássy Gyula és egykori külügyminiszterük, gróf Batthyány Kázmér¹⁰⁶ erőfeszítései ellenére se változott. Utóbbijuk meglátogatott bennünket Sumlában. Ifjú, bájosan kedves és rendkívül szép felesége is elkísérte őt az útjára. Csodálatos deresen lovagolt, amely a törökök sóvárgásának tárgya lett. A véltel vagy az eladás alkalmát lesve egy önként jelentkező kísérte el Batthyányt Konstantinápolyból Sumlába.

Angliának és az Egyesült Államoknak a Porta mellé delegált képviselői¹⁰⁷ s a franciaországi Aupick tábornok,¹⁰⁸ a wagrami csata veteránja is latba vetették tekintélyüket Ausztria és Oroszország nagykövetei befolyásának ellensúlyozására. Ez utóbbiak, hála a török szultán becsületességének, nem tudták elérni kiszolgáltatásunkat, de Ausztria mégis kijárta azt, hogy az emigránsok egyik befolyásos csoportját Kis-Ázsiában internálják. Egy magas állású török hivatalnokot, Ahmed pasát küldték hozzánk Konstantinápolyból azzal a megbízással, hogy az „oroszkot” és az „osztrákokat”, vagyis egyrészt a királyságbéli lengyeleket és a magyarokat, valamint a galíciai lengyeleket külön-külön csoportba osszák be.¹⁰⁹

Zamoyski ezredes, a fivérem meg én jelentkezünk e személynél. Egy tolmács volt jelen és kín-keservvel fordította rossz franciára parancsnoka szavait. Ez utóbbi átadott egy rendeletet a tolmácsnak, aki annak magyarátába fogott. A pasa is Zamoyski felé fordult, és vidáman, hibátlan franciasággal megszólalt: „*Párisban lakik, melyik körül 9-ben? – Hogyan? Excellenciád beszél franciául? – A Szent Lajos líceumban tanultam: de tolmácsot használok, mivel ez illőbb, mintha az Önök nyelvét semmibe venném.*”

Ahmed pasa, Gusztávhoz és hozzám fordulva a következőket mondta: „*Tudom, hogy egy barát érdeklődik Önök iránt.*” Gyorsan közölte velünk, hogy mindketten szerepelünk a Kütahiában internálandó magyar és galíciai emigránsok listáján.¹¹⁰ „*De nekem teljhatalmú megbízatásom van*

¹⁰⁶ Gr. Batthyány Kázmér (1807–1854), Baranya megye kormánybiztosa, 1849 márciusától a Délvidék teljhatalmú országos biztosa volt. A Szemere-kormány külügyminisztere, felesége Keglevics Augusztina.

¹⁰⁷ Stratford de Redliffe (lord Canning) angol követ és Brown amerikai konzul.

¹⁰⁸ Jacques Aupick (1789–1857), Charles Baudlaire nevelőapja. Részt vett a napóleoni háborúban. 1848 áprilisától miniszteri rangú nagykövet Isztambulban.

¹⁰⁹ Ahmed efendi (Ahmet Verfi) (1823–1891); a Porta rendkívül művelt főhivatalnoka, diplomatája, befolyásos államférfi. Később reformpárti miniszter, szótáríró, műfordító. 1850. febr. 5-én érkezett Sumlába.

¹¹⁰ A magyarok: Kossuth, Batthyány; Mészáros és Perczel Mór tábornokok, Perczel Miklós és Asbóth ezredesek, Fokner, Berzenczey alezredesek; Wagner őrnagy. A lengyelek: Dembiński és Bulharyn tábornokok; Przyjemski, Idzikowski, Władysław Tchornicki ezredesek; Grochowalski, Konstany Matczyński, Bleszyński őrnagyok; Chojecki, Briganty főhadnagyok; Józef Niewiadomski káplán. A többiek önként kísérték feljebbvalóikat és bajtársaikat el. [J. Burchard jegyzete.]

arra, hogy azokat, akik orosz eredetűek, márpedig Önök azelőtt oroszok voltak, Máltára küldjem...” – tette sietve hozzá. – „De mi magyarok vagyunk! – Nem, nem, Önök oroszok!”

Anglia konstantinápolyi követe ekkor Stratford Canning lord volt, Oroszország kérlelhetetlen és kitartó ellensége. Négy évvel később Palmerstonnal¹¹¹ együtt ő provokálja ki a krími háborút. Zamoyski írt neki az ügyünkben. A nagykövet válaszában tudatta vele, hogy közvetlenül mit sem tehet értünk, de ha én és a bátyám Konstantinápolyban leszünk, az Egyesült Államok egyik hadihajója a fedélzetére vesz bennünket. Addig is eljuttatja nekünk a máltai svájci nagykövetség útlevelét. Az enyémet, amelyet ma is őrzök, *Willibald Reinhart* névre állították ki. Az állt benne, hogy *Soleure-ben születtem és foglalkozásom szerint gépszerező voltam.*

Ami Poniński ezredest illeti, ő szintén kapott útlevelet; családjának egyik ága ugyanis porosz-lengyelországi volt, így az egykori galíciai osztrák tisztet a Poznani Nagyhercegségből származó Poniński grófnak tüntették föl, aki azért járt Magyarországon, hogy magánszorgalomból figyelemmel kísérje a hadműveleteket.

Ily módon sikerült mindnyájunknak elkerülni a hosszú kütahiai és brusszai internálást.

Távozás sumlából

Az emigránsok egymást követő kisebb csoportokban indultak el Várnába; legelőbb a magyarok, nyomukban a galíciai lengyelek s legvégül az oroszországi lengyelek. Postalovakon tettük meg az utat; úgy festett, hogy megszabadulhatunk hátasainktól. Gusztávnak még mindig megvolt a gyönyörű, bár némileg lestrapált lova; alig talált rá vevőt. Nekem csak a szép erdélyi ménem maradt meg; már-már jó áron túladtam rajta egy töröknek, aki rajongott érte, de egyszer csak észrevette, hogy Bello szürke szőrzete egy helyen csomósan felborzolódott. Megmutatta, hogy ez a furcsaság azt a helyet jelzi, ahol az ellenséges pika behatolt. Ily testi hibával képtelen lesz eladni a lovamat egy muzulmánknak – mondta. Végül egy keresztény vette meg, jóval áron alul.

Nem hordtam fegyvert; egy svájci gépésznek mi szüksége lett volna rá. Szablyámat Katona ezredesnek ajándékoztam, aki Kis-Ázsiába ment. Pisztolyaimtól már régen megszabadultam; egyszerűen még hadjárat idején eltűntek. Helyükbe olvasnivalót tettem a pisztolytáskákba; s kicsoda könyveket! Rousseau emlékiratait!¹¹² A megsárgult köteteket hű társakként őriztem a táborokban.¹¹³ De több becses emlékem is maradt; két olajzöld ezüstpénz; dolmányom gombjai; fehér-piros színű dzsidazászlócska, amelyet Kossuth nővére varrt Ponińskinak, ki aztán nekem ajándékozta, s végül egy keszkenő, amelybe Odile húgom nevének kezdőbetűit hímezték. A keszkenőt én kértem el tőle azon ürüggyel, hogy hadba vonulok, jóllehet ezt nem árultam el neki. Ezen apró ereklyék alkották összes poggyászaimat. Mivel az uniformisom se volt meg, török ruhát hordtam.

Sumlától Várnáig három menettávolságot tettem meg Wysocki tábornok, Gusztáv és több lengyel tiszt, valamint tisztí szolga társaságában. Török dzsidások kettős sora között haladtunk.

A tengernél

Miután megérkeztünk Várnába, a kikötőbe kísérték bennünket, hogy hajóra szálljunk.

A galíciaiak, korábbi érkezésük dacára, jó hosszú időt töltöttek a városban, majd több hónapig várakoztak Konstantinápolyban, ahonnan az angol kormány költségén hajóztak át Londonba.

Elváltam Kabathól és Kossaktól; emlékül az előbbire hagytam a *Magyarország koronájának katonai rendjele* kitüntetésemet.¹¹⁴ Két barátom angol szolgálatba állva belépett az ausztrál csendőrségbe, s egymást soha el nem hagyva egy napon alkalmuk nyílt, hogy megmentsenek egy jelentős aranyszállítmányt, amelyet rablók támadtak meg. A *Times* egyik számában véletlenül olvastam az esetről; a cikk nem győzte eléggé dicsérni bajtársaim bátorságát és talpraesettségét.

¹¹¹ Palmerston, Henry John Temple, lord (1784–1865), 1830 és 1841, valamint 1846 és 1851 között az Egyesült Királyság külügyminisztere.

¹¹² Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) a felvilágosodás korának svájci francia származású írója, filozófusa. Az 1782-ben megjelent Vallomásokról (*Les Confessions*) van szó.

¹¹³ Utánuk a Három testőr került a pisztolytáskákba. [J. Burchard jegyzete.]

¹¹⁴ Vagvis a III. osztályú katonai érdemjelet, amellyel Dembiński tüntette ki Burchardot.

Öcsémrel és vagy harminc – eltávolítandó orosz alattvaló – lengyel társaságában léptem a *Medjidié* fedélzetére. Szerencsés módon Zamoyski is közéjük került, anélkül, hogy a törökök által elkövetett, talán szándékos tévedés lelepleződött volna.

Mialatt Bulharyn tábornokot és a többi Kütahiába internálandó tisztet, napokon át várakoztatták Várnában, Dembiński generális, kire hasonló sors várt, a mi hajónkon tartózkodott.

Wysocki tábornok is a hajón volt, s demokratikus nézeteket vallva állandóan civakodott Dembińskivel, aki Czartoryski pártjával tartott, s folyvást halogatta az indulását. Konstantinápolyba érkezve nyomban kérte Aupick tábornokot, hogy mint francia állampolgárt engedtesse szabadon.

Konrad öcsém Linzben találkozott Wysockival, ahol az 1863-as lengyel szabadságharc után internálták.¹¹⁵

A *Medjidié* Angliában épített szép vitorlás gőzös fregatt volt; egy kényelmes kabint Dembińskinek tartottak fenn, aki felajánlotta, hogy megosztja velem, de nem akartam elfogadni, s inkább bajtársaimmal tartottam. Többször vacsoráztam a tábornok és Zamoyski ezredes társaságában a hajóskapitány asztalánál. Utolsó fogásként gyakran olyan ingyencségeket tálaltak fel, mint az illatosította hagyma, amelyet nyersen kellett elfogyasztani.

Az Ibrahim nevű hajóskapitány veterán volt. Elveszítette fél szemét, de ez a derék hadastyán aligha született tengerésznek. Amikor a tenger nyugodt volt, tüntetően a térképet fürkészte, ujját ide-oda araszolgatta a földabroszon, miközben elgondolkodva, szemöldökét összevonva fel-felsőhajtgatott. Amikor viszont a tenger háborgott, a mi vén tengeri medvénk is elkomorult és visszatért a kabinjába.

Az útirányunk is bizonytalanságáról árulkodott. Egy alkalommal, amikor köd ereszkedett a láthatárra, fregattunk majdnem zátonyra futott; egy tiszt figyelmeztetett a veszélyre. Feltűnt egy hegyfok, a kapitány figyelmesen fürkészte, majd büszkén közölte velünk, hogy az Sinop kikötője. Amikor Várnából Konstantinápolyba mentünk, módosítania kellett az irányt.

Hajnali ragyogásban keltünk át a Boszporuszon. A *Medjidié* Konstantinápoly előtt horgonyt vetett. Hat órát várakoztunk ott, de nekünk tilos volt elhagynunk a fedélzetet; őrvigyázott ránk a hajófalon függő kötélletránál. Mégis akadt közölünk valaki, aki mindennek fittyet hányva, eltávozott a hajóról. Hogy miként, arra sohasem derült fény.

Az amerikai flotta egy fregattja vetett horgonyt mellettünk. A hajó kapitánya tudomásunkra hozta, hogy az Egyesült Államok konzulja öcsémrel együtt beajánlott neki, s elvisz bennünket Amerikába. A terv nem töltött el lelkesedéssel, s így visszautasítottam a tiszt javaslatát, de egy életre emlékezetembe véstem nemzetének nagylelkű vendégbarátságát.

A *Medjidié* alighogy a Márvány tengerre ért, kis gőzhajó simult fregattunkhoz. Egy török ezredes lépett a fedélzetünkre és bemutatkozott Dembiński tábornoknak. Az volt a feladata, hogy Brüsszába, majd Kütahiába kísérelje őt. Az erre vonatkozó parancsot udvarias formában adta elő; „Az a megbízatásom – mondta németül –, hogy ezt a hajót az ön rendelkezésére bocsássam.”

Távozóban a tábornok megindultan átölelt engem és egy levelet adott át nekem, amelyet akkor írt, mielőtt Törökországot elhagytuk volna:

Törökország, Sumla, 1850. március 11.

Drága Barátom, Juliusz!

Most, hogy holnap Brüsszába kell mennem, és elválunk, pár szót írok neked. Szeretnék átadni egy igazolást arról, hogy megmentetted az életemet és a szabadságomat. A szegedi csatában le szálltál lovadról és mindenáron rá akartál venni, hogy üljek fel rá, merthogy az enyémet kilőtték alólam. Végtelenül sajnálom, hogy olyan helyzetbe kerültem, amelyben már nem lehetek a segítség-

¹¹⁵ Wysockinak a krími háborúban játszott szerepéről lásd. *de Gasztowt*: Lengyelország és az iszlám (La Pologne et l'Islam) című könyvét. Ausztriai raboskodása után visszatért Párizsba, ahol Napóleon herceg, a barátja, az 1867-es világkiállítás főtitkárává nevezte ki. A tábornok 1874-ben hunyt el. [J. Burchard jegyzete.]

¹¹⁶ Több emigráns távozott az Egyesült Államokba, közöttük nem egy jó ismerősöm, mint az öreg hadügyminiszter, Mészáros Lázár valamint Asbóth Lajos ezredes, aki a polgárháborúban fontos lovassági parancsnok lett. [J. Burchard jegyzete.] Valójában Asbóth Sándorról van szó. Mészáros 1853. aug. 13-án hagyta el Angliát és hajózott át az Egyesült Államokba.

gedre. Kérlek, őrizd meg ezt az írást és bárhol a világban, ahol összeakadsz valamely barátommal, mindegy, hogy kivel, aki irántam érdeklődik, és akinek támogatására, oltalmára vagy segítségére szükség van, mutasd meg neki ezt a levelet. Biztos vagyok benne, hogy mindent, amit a fiaimért vagy értem megtenne, éretted is meg fog tenni.

Remélem, nem kell azt hozzátennem, hogy tőled távol is, szívémen viselem sorsod, s ha bármily segítségre szükséged lenne, írj nekem, s kérésedre nem maradok néma.

Odaadó híved
Henryk Dembiński tábornok

Dembiński tábornokot, kihez annyi kötelék fűzött, csak évek múlva láttam viszont. Végtelemül hálásnak éreztem magam az irántam tanúsított segítőkészségéért és jószágáért. A harcmezőn egyútt elöltött három hónap, makulátlan élete és katonai szakismerete tiszteletet ébresztett bennem iránta. Dembiński, Aupick tábornok közbenjárására visszanyerte szabadságát, s miután több hónapot töltött Brusszában, ismét Párizsban telepedett le. A l'Oratoire-du-Roule utcában egy kis lakásban lakott.¹¹⁷ A tábornok rendkívül szerény körülmények között, hadtudománnyal foglalkozva és tanulmányírással múltatta napjait, s a szerencsétlen honfitársai iránt tanúsított bőkezűsége következtében gyakran került pénzzavarba. 1861-ben a déli államok, mielőtt Robert Lee-re bízta,¹¹⁸ Dembińskinek ajánlották fel a főparancsnoki posztot. Ő azonban visszautasította, hogy a rabszolga-tartás ügyét szolgálja, bár rendkívül sajnálta, hogy ez alkalommal nem rántható kardot. E derék lengyel 1864-ben bekövetkezett haláláig megőrizte szívében hazája iránt érzett forró szeretetét és a feltámadásába vetett hitét.

Miután Dembiński tábornok Brusszába távozott, a *Medjidié* folytatta útját Málta felé. Néhány órára kikötöttünk Thénédos közelében az utolsó szürke szirtnél, amely mint véltük, menedékkül szolgált Agamemnonnak a trójai háború idején.

Az indulás pillanatában a tenger viharosra fordult, s a hajó kapitánya jobbnak látta a kabinjában pihenni. Eltűnt a parancsnoki hídról, s a hajó vaktában, ide-oda hanyódva haladt. Egy nap hirtelen előbukkant a tripoli tengerpart; egy rántás a kormányrúdon, s máris a jó irányba tértünk. Sajnos, a *Medjidié* a jelzőpont ellenére se talált rá Málta szigetére, túlhaladt rajta, vissza kellett fordulnia és dél-kelet felől meglehetősen hosszú utat megtéve köthettünk ki végre La Valetta kikötőjében.

Megérkezésünk után a tatár dragomán, aki Várnából kísért bennünket, átadta a kikötési engedélyt. Ugyancsak meglepett bennünket, amikor tudomásunkra hozta, hogy kereszténynek és cserkesznek született. Jól beszélt németül és oroszul, de kevésbé volt magabiztos, s ennek számtalanszor tanújelét adta.

Málta

Az angol kormányzó elrendelte, hogy ne engedjenek bennünket partra szállni. Kapitányunk, aki szigorúan betartotta a maga parancsait, kibújt az alól az utasítás alól, hogy az emigránsokat a hajón őrizze. Majd a nyílt tengeren eleget tesztek e kérésnek – szögezte le.

Mint mindig, most is Zamoyski gróf mentette meg a helyzetet. Az angol flotta egy nagy csatahajója horgonyzott le közelünkben. Az ezredes megszólított egy tisztet, aki csónakban mellettünk haladt el. „*Lenne kedves átadni egy sürgős levelet a kormányzónak?*” A tiszt természetesen igent mondott, és Zamoyski sietve megírta a levelet. Leszögezte benne, hogy nem kívánunk hosszabban időzni a szigeten, hanem mihelyt lehet, máris folytatjuk utunkat Franciaország felé, és hogy mindnyájan az ő költségeiknek köszönhetően utazunk oda. Rövidesen egy segédtsízt hozta meg a hajó elhagyására feljogosító írást.

Mihelyt partra szálltunk, Gusztávval együtt nyomban a szállodába mentünk. Kellemes meglepetésben volt részünk; Bernáth és Vay barátainkkal találkoztunk, akiket egy angol karolt fel s hozott el Konstantinápolyból. A parancsnok, vagyis bernátfalvi Bernáth őrnagy a magyarországi háború

¹¹⁷ A 13-ban az első emelet egyik belső udvarra néző lakásában. [J. Burchard jegyzete.]

¹¹⁸ Lee, Robert Edward (1807–1870), az amerikai polgárháborúban a szövetszert déli államok haderejének főparancsnoka.

előtt a császár huszárezred egykori kapitánya,¹¹⁹ Dembiński törzskarában szolgált és a kápolnai csatában megsebesült az oldalán. Vay László gróf ugyancsak Dembiński szolgálatában avasult őrnaggyá.

Később mindketten hazatértek Magyarországra, újból katonának álltak és az ezredességig vittek. Vay László udvari állást töltött be, és József főherceg házáigazgatója, 1883-ban halt meg. Egy fiút hagyott maga után; Vay Péter prelatust, aki befolyása és odaadó szociális munkája révén közismert volt.¹²⁰

Zamoyski ezredes élt a La Valettében irányában megnyilvánuló vendéglátással, hogy kipihenje magát. Betegségei és sebei miatt gyakran szenvedett. Így gúnyolódott magán: „*Egyébként minden rendben van, csak a lábam nem ér semmit.*” Húsvét ünnepén akkor, 1850. március 31-én váratlanul megérkezvén, elkísértem bajtársaimat a székesegyházba, majd hogy a szokásos lengyel illendőségnek Gusztávval együtt eleget tegyünk, jókívánságainak fejeztük ki Zamoyski grófnak. Búcsút vettünk a nagy hazafitól, a rátermett és érdemdús katonától, aki oly sokat tett értem és fivéremért, híven ahhoz, ahogy ezt Orsovában apámnak megígérte. A hála és tisztelet mélységes érzésével viseltettünk iránta.

Kénytelenek voltunk utunkat folytatni, s Gusztávval együtt elmentem egy irodába, ahol okmányainkat lepecsételték. Az egyik ott tartózkodó utasról kiderült, hogy svájci, és éppen a Soleure-i kantonból való. Amikor útleveléből megtudta, hogy Willibald Reinhart e városban született, kedvesen a szülőföldemről érdeklődött. Gusztáv és én, a különös találkozástól zavartan a kijárat felé szaporáztuk lépteinket.

Még ugyanezen a napon a *le Claire* gőzösré szálltunk, amely Marseille-be tartott. Azok a bajtársaink, akik máltai tartózkodásukat meghosszabbították, csónakba szálltak, hogy messziről integesenek nekünk. Ez az immáron visszavonhatatlanul végleges elválás, az ezer veszély próbáit kiállt barátság sajnálata mindnyájunkra nyomasztóan hatott, s láttam, hogy nem egy barátomnak könnybe lábadt a szeme és sebtében visszafordultak a hajónktól.

Velünk együtt szállt a hajóra egy lengyel ezredes, Ludwik Bystrzowski is, akit Kars oroszok elleni sikeres védelme tett később ismertté. 1831-ben a lengyel–orosz háború után emigrált Franciaországba, s itt mindörökké a katonai kérdések fanatikus elkötelezettje maradt. Párizsban minden hajnalban fölkel, hogy nap, mint nap megszemlélhesse a gyakorlatozó ezredeket. A júniusi napokban önként követte a barikád ellen vonuló csapatokat.¹²¹ Egy tiszt, ki az emberei között észrevette az esernyővel felfegyverzett civilt, felszólította őt: „*Forduljon vissza! Ki maga? – Uram, én lengyel tiszt vagyok, s szerfölött érdekel, amit Ön tesz.*” És Bystrzowski sajátkezűleg elfogott két felkelőt. Pár hónappal később belépett hadseregünkbe, s odaadásával, katonai működésével kiváló szolgálatokat tett. Ez a remek tiszt kis termetén kívül a lobbanékonyágával, ingerlékenységével is kitért, s így csak Kiskakasnak, *Kogucik*nek hívtuk magunk között. Ő azonban sokkal inkább rászolgált arra a névre, amit a törökök adtak neki; Arszlán – vagyis Oroszlán – pasa.¹²²

Megérkezésünk Franciaországba

Kétnapi hajózás után este a *le Claire* befutott Marseille kikötőjébe, és én az öcsémmel egy szállodában töltöttük az éjszakát. Reggel ló nyihogásra ébredtünk; huszárok vonultak el az ablakunk alatt. Jó előjelnek vettük a francia lovasság ily gyors díszszelvényét, amelyet úgy vettünk, mintha a tiszteletünkre tartottak volna.

¹¹⁹ Burchard összekeveri Vay Lászlóval, aki 1842 és 1846 között a 3. dzsídásrezredben szolgált hadnagyként. Törökországban nevezték ki őrnaggyá, s 1884-ben halt meg Berkeszen.

¹²⁰ A Vay-nemzetség egyik ága, amely a Vajai Ibrányi nevet viselte, rokonságban állott a Bélaváryakkal, s családjuk kihalását követően a lengyelországi Waligórskiakkal együtt kellett volna örökölnie azok beregi birtokait. Vay-Ibrányi Éva hiába kísérelte meg visszaszerezni fivérével, Bélaváry II Dáviddal szemben a Rákóczi-szabadságharcot követően elkobozott javakat. [J. Burchard jegyzete.]

¹²¹ Az 1848-as júniusi munkásfelkelés alatt.

¹²² Bystrzowski egyike volt annak az öt lengyelnek, akiknek kiadatását I. Miklós cár követelte 1849 őszén. A krími háború idején lépett török szolgálatba, s Musztafa Zarif pasa hadseregének törzsébe osztva Kelet-Anatóliában harcolt. „Százszor többet ért, mint bármelyik angol és olasz tiszt” – vallotta róla Michal Czaykowski, Sadyk pasa.

A herceg-köztársasági elnök¹²³ nem akarta országa területére engedni a magyar emigránsokat, így számunkra nem maradt más, mint hogy egy ideig még megmaradjunk svájciaknak. Ezért egy svájci vendégfogadóban vettünk ki magunknak lakást.

Poniński egyenesen Konstantinápolyból érkezett, s így hamarosan találkoztunk. Hármasban együtt vittük be iratainkat a rendőrkapitányságra. De az egyszerű vízum helyett a hivatalnok azt ütötte be Poniński útlevelébe, hogy „emigráns”. Ő, lévén szerfelett elégedetlen a szabályellenes és kompromittáló eljárással, kikövetelte, hogy a prefektus elé vezessék, akinél panaszt tett. „*Uram mit heveskedik úgy! Ki maga?*” – méltatlankodott a prefektus. – „*Uram, Pourtalés nagykövet úr kuzinja vagyok – így Poniński. – Táviratozzék neki; ma este visszajövök a kijavított dokumentumért.*”

Władysław Poniński Párizsba utazott, öcsém pedig Reimsbe. Ami engem illet, én egy vasútépítő iroda alkalmazottjaként Marseille-ben maradtam, s egy lengyel származású főmérnöknek köszönhetően a vasúti iroda alkalmazottjaként részt vehettem a Joliette kikötő munkáiban.

Egy életre lekötöztetjé lettem, mert az első napokban rendkívüli szolgálatot tett nekem. Egy magyar tisztnek, aki Marseille-ben partra szállt és szintén Párizsba akart menni, útlevelre volt szüksége, hogy a főváros területére léphessen. Odaadtam neki a magamét, kérve, hogy mielőtt megérkezik, azonnal küldje vissza. Így aznap egy svájci polgárral több volt a nagyvilágban. Pont a távozását követő napon idézést kaptam, hogy a papírjaim érvényesítése végett azonnal jelenjek meg a rendőrkapitányságon. Csapdába kerültem, s erről beszámoltam a mérnöknek. Ő kísérőműl szegődött, de előtte meg kellett ígérem, hogy ő a belátása szerint cselekedhet, s emiatt nem sérülhetem meg, nem nehezíthetnek rá. Azt is meg kellett fogadnom, hogy teljességgel hanyagolom a franciát; ő lesz a tolmácsom. Megérkeztünk. „*Rendőrkapitány úr, ez a fiatal svájci, akinél elkötöztetem magam, hogy foglalkoztatom, be kell, hogy mutassa Önnek az útlevelét. De nem forgathatunk fel miatta mindent. Most mi legyen? Két balkezes szerencsétlenség! Én láttam az útlevelét, megvan neki, mutatta nekem, de már fogalma sincs, hová rakta. Egyébként vessen egy pillantást a fiúra; láthatja, hogy nincs benne semmi sunyiság. Segítségére leszek a keresésben, hagyjon rá nekünk egy-két napot. Mielőtt megtaláljuk a papírt, magam hozom el Önnek.*” Agyafúrt tolmácsom a rendőrkapitány minden ellenvetését félbeszakította azzal, hogy pártfogoltja sajnálja a kellemetlenséget, amelyet butaságával és trehányásával okoz. Az így megpuhított derék ember haladékat adott, és két nap múlva, miután a futár megérkezett Párizsból, visszamentünk a kapitányságra, s diadalmasan átnyújtottuk a híres-nevezetes útlevelét: „*Nem megmondtam, hogy megtalálom! Az ember sohase tudhatja, mi hol kallódik el.*”

Több hónapon át, dolgoztam a tervezőirodámban, élve matematikai ismereteimmel és rajzkészségemmel. Mivel azonban nem rendelkezttem francia diplomával, karrierre nem volt kilátásom. Visszatértem Párizsba. Poniński ezredes körbevitt a fővárosban. Párizsba érkezésemkor azzal a kívánsággal álltam elő, hogy megismerjem a *Théâtre Française*-t és megnézzek egy klasszikus tragédiát. Poniński vacsora után elvitt a színház főbejáratához, ahol a pénztárbalok előtt hosszú sorok kígyóztak. Mi azon ürüggyel, hogy már előre jegyet váltottunk, az erre jogosító bejáratot vettük igénybe. Átmentünk a nézőtéren és betessékeltek a Palais-Royal földszinti nézőterének első sorába. Elképzeltető, mennyire megdöbentem, amikor a zenekar valami fülbemászó, vidám muzsikába kezdett. Még jobban, amikor fölemelkedett a függöny és vígjátékot sugalló, burleszk-szerű díszletekbe ütközött csodálkozó tekintetünk.

Poniński hosszabb időre megletelepedett Párizsban, ahol kiterjedt rokonsága élt. E hírneves lovag érkezése nem maradt észrevétlen, a herceg-köztársasági elnök, aki nagy érdeklődést tanúsított a műlovaság iránt, készségének adott kifejezést, hogy megismerje őt, s lovait megmutassa neki. Mivel sem hivatala, sem vagyona nem volt, és el akarta nyerni a gazdag és előkelő házból származó fiatal Czetwertyńska hercegnő kezét,¹²⁴ belépett a szárd hadseregbe, amelynek tábornoka lett. Az olasz lovasság számára ő dolgozta ki az első szolgálati szabályzatot, amely nem kis hatással volt a fegyvernem fejlődésére. 1890-ben Poniński tábornok levélben közölte velem, hogy elhagyja Itáliát; azon különös kegy folytán, hogy III. Sándor cár engedélyezte, hogy házassága révén szerzett javainak birtokába jusson; néhány hónapra rá meghalt.

¹²³ Louis Bonaparte (1808–1873) 1848-tól köztársasági elnök, 1852-től III. Napóleonként Franciaország császára.

¹²⁴ Czetwertyńska, Olga (1838–1908), 1863. febr. 16-án ment férjhez Ponińskihoz.

Családunk egyik barátja, a lublini születésű Józef Kasperek az 1831-es szabadságharc óta Reims-ben lakott. Tizenhét évesen, mint dzisdás hadnagy részt vett az oroszok elleni háborúban. Emiatt apját a híres orosz tábornok, Rüdiger börtönbe vetette,¹²⁵ és szabadsága fejében nagy összeget kasszírozott be tőle magának.¹²⁶ Ami a fiatal tisztet illeti, osztozott bajtársai sorsában; Besançonban internálták. Lelewl¹²⁷ titkárként alkalmazta őt a *Histoire de la Pologne* című munkája fordításához.

Kellemes társasági ember volt, kicsit önfejtű, kiváló zenész és nagy festészetkedvelő, aki szép gyűjteményt hagyott a reims-i múzeumra. Víg kedélyű volt, előzékeny és barátságos, mint ez honfitársaira általában jellemző. Kasperek kijárta, hogy öcsém Reims-be jöjjön. Séta közben találkoztam Strzelecki őrnaggyal,¹²⁸ aki a magyarországi háború után kényszerült emigrációba. Egy ősi galíciai család sarja,¹²⁹ ki osztrák tisztként szolgált. Azzal a váddal, hogy összeesküvésben vett részt, bírói ítélet nélkül bebörtönözték, és öt évig tartották magánzárkában. Nagybátyja, a lemergi püspök¹³⁰ nagy nehézségek árán kijárta neki a kegyelmet. 1849-ben a mi lengyel légióknban szolgált.¹³¹ Megbízható barát volt, eredeti jellem, egykedvű ember, kit ugyan mindig lekötöttek a nevezetesebb matematikai és ballisztikai feladatok,¹³² de mégis minden pillanatban társként lehetett rá számítani. Vitéz módjára halt meg az 1863. januári szabadságharc végén; csapatai visszavonulását fedezve védelmezett egy hegyzorst, s az oroszok lekaszbolták.

*

Nyolcesztendei számkivetettség után, amikor az osztrák kormány közkegyelemben részesítette a száműzötteket, öcsém, Gusztáv 1857-ben visszatért Magyarországra.

Ami engem illet, én is viszontláttam a hazámat és a szüleimet, de immáron Franciaországban lettem új családra és új hazára.

(Fordította: Kovács István)

¹²⁵ Rüdiger, Fjodor Vasziljevics (1784–1856), orosz lovassági tábornok, 1849-ben a III. gyalogoshadtest parancsnoka. Görgei előtte tette le a fegyver Világosnál. 1831-ben a 4. tartalék lovashadtest parancsnoka.

¹²⁶ 30 000 frankot. [J. Burchard jegyzete.]

¹²⁷ Lelewl, Joachim (1786–1861), kitűnő történész, pedagógus, a lengyel demokrácia egyik főideológusa. 1831 őszén emigrációba vonult. Húsz kötetben megírta Lengyelország történetét.

¹²⁸ Strzelecki, Michał (1816–1863), hadnagy a 30. gyalogezredbe. 1841-ben összeesküvéssel gyanúsítva letartóztatták, de hat évig tartó vizsgálati fogság után felmentették. 1849 júniusában őrnagyi rangban az erdélyi lengyel légió 1. zászlóaljának parancsnoka. Zászlóalja 1849. aug. 24-én Zsibónál teszi le a fegyvert. Sikerül kimenekülnie. Svájcban telepszik le.

¹²⁹ Családja a XIV. században főmarsallt adott Lengyelországnak. [J. Burchard jegyzete.]

¹³⁰ Jan Korczyński.

¹³¹ Strzelecki az osztrák vonalakon átkelve érkezett Eperjesre, s apám házában jelentkezett. E veszélyes úton egy anya, Madame Bułharyn kíséretét alkotta, aki férjével, egy remek katonai tehetségként ismert lengyel tábornokkal akart találkozni. [J. Burchard jegyzete.] Karolina Krajewska-Bułharynowáról, Jerzy Bułharyn feleségéről van szó.

¹³² Nevezetesen a vontcsövíű ágyúkkal és a csúcsíves lövedékekkel kapcsolatosan folytatott kutatások. [J. Burchard jegyzete.] 1863. május 8-án az ignacewi ütközetben halt hősi halált.